

Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu'da Eskişehir, İzmit, Bilecik ve Bursa Seyahatlerine (Ocak 1923) Dair İzlenimler ve Bazı Tespitler

Observations and Insights on Mustafa Kemal Pasha's Western Anatolian Travels to Eskişehir, İzmit, Bilecik, and Bursa (January 1923)

Ali OKUMUŞ*

*Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali
Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Bilecik, Türkiye

ORCID: A.O. 0000-0002-4615-4932

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Ali Okumuş,
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi, Bilecik, Türkiye
E-posta/E-mail: ali.okumus@bilecik.edu.tr

Başvuru/Submitted: 09.03.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested:
01.06.2024
Son Revizyon/Last Revision Received:
17.09.2024
Kabul/Accepted: 04.10.2024

Atıf/Citation: Okumuş, Ali. "Observations
and Insights on Mustafa Kemal Pasha's
Western Anatolian Travels to Eskişehir, İzmit,
Bilecik, and Bursa (January 1923)." *Yakın
Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period
Turkish Studies* 46 (2024): 197-238.
<https://doi.org/10.26650/YTA2024-1461512>

ÖZ

Mustafa Kemal Paşa'nın Eskişehir, Bilecik, İzmit ve Bursa'yı kapsayan ve İzmir'de noktalanın, Batı Anadolu seyahati, halk ile doğrudan temas kurduğu, böylece kamuoyu yoklaması yapabildiği ilk geniş çaplı yurt gezisiydi. Bu seyahatinde Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'den sonra ordunun durumunu teftiş etmeyi ve halkın sorunlarını bizzat kendilerinden dinleyip, sorularına doğrudan cevap vermeyi amaçlıyordu. Bu araştırma, 14 Ocak-17 Şubat 1923 tarihleri arasında gerçekleşen ve bir aydan biraz daha uzun süren seyahatin Paşa'nın İzmir'e vardığı 25 Ocak 1923 tarihine kadarki kısmını kapsamaktadır. Bu süre zarfında Mustafa Kemal Paşa, gittiği her yerde resmî erkânın yanı sıra kalabalık halk kitleleri tarafından törenlerle karşılandı. İstasyonlarda, sinema salonlarında halk ile görüştü, onları dinledi ve kendisine ülke gündemiyle ilgili sorulan sorulara uzun uzun açıklamalar yaparak cevaplar verdi. Bu seyahat esnasında Mustafa Kemal Paşa'nın gündeminde Lozan Konferansı'ndaki tartışmalar, Hilafet meselesi, Halk Fırkası gibi konular bulunmaktaydı. Bu çalışmada, Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahati adım adım takip edilecek ve seyahat süresince konuşma ve nutukları incelenerek Cumhuriyet'e giden süreç değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Batı Anadolu Seyahati, Eskişehir, Bilecik, İzmit

ABSTRACT

Mustafa Kemal Pasha's journey through Western Anatolia, encompassing Eskişehir, Bilecik, İzmit, and Bursa, and concluding in İzmir, marked his first extensive domestic tour and served as an opportunity for direct engagement with the public, effectively functioning as a public opinion survey. During this

journey, Mustafa Kemal Pasha sought to assess the state of the military following the National Struggle and to address the concerns of the people directly, providing immediate and detailed responses to their inquiries. This research covers the part of the trip that took place between January 14 and February 17, 1923, and lasted a little more than a month, until the Pasha's arrival in Izmir on January 25, 1923. During this time Mustafa Kemal Pasha featured official ceremonies and large crowds welcoming him at each stop. He met with the public at train stations and cinema halls, listened to their grievances, and delivered explanations regarding the nation's critical issues. Key topics on his agenda included the Lausanne Conference, the Caliphate, and the establishment of the People's Party. This study traces Mustafa Kemal Pasha's journey through Western Anatolia step by step, analysing his speeches and addresses to evaluate the process that ultimately led to the proclamation of the Republic.

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, Western Anatolian Tour, Eskişehir, Bilecik, İzmit

Extended Abstract

Mustafa Kemal Pasha's journey through Western Anatolia, beginning in Ankara and culminating in the Economic Congress held in İzmit, with stops in Eskişehir, Bilecik, and a press conference in İzmit, served as a de facto public opinion survey. This journey, lasting approximately just over a month from January 14 to February 17, 1923, marked Mustafa Kemal Pasha's first major domestic tour, providing him with direct contact with the public. By the time of this Western Anatolian tour, the War of Independence had concluded, and the country had been freed from occupation. Meanwhile, peace negotiations were ongoing at the Lausanne Conference. Alongside the Lausanne discussions, other pressing issues on the national agenda included debates surrounding the Caliphate and the establishment of the People's Party, planned to be based in Ankara.

Following the War of Independence, Mustafa Kemal Pasha sought to assess the condition of the army and directly engage with the public regarding his political agenda. As part of this plan, a meeting with the chief writers of İstanbul newspapers was organized in İzmit, which Mustafa Kemal Pasha intended to attend personally. During the early stages of his journey, Mustafa Kemal Pasha received tragic news upon his arrival in Eskişehir. His mother, Zübeyde Hanım, had passed away in İzmit.

Despite this personal loss, he chose not to alter his travel itinerary. Along his route, large crowds participated in welcome ceremonies, with stops at various train stations. At each station, Mustafa Kemal Pasha disembarked to meet with military officers, official delegations, and local personnel, while also greeting the public. In Bilecik and Vezirhan, the ceremonies were significant, but upon his arrival at Osmaneli station, he encountered a uniquely emotional event. Schoolchildren holding flags recited poems in his honor, and a young child delivered a poignant poem dedicated to Zübeyde Hanım. This act of remembrance carried deep meaning, as Mustafa Kemal Pasha's mother had passed away just days earlier.

Due to his pre-planned journey, Mustafa Kemal Pasha was unable to attend his mother's funeral, though he ensured she was laid to rest with due respect. During his travels, people aware of his loss expressed their condolences at every stop, providing comfort and solidarity in his time of grief.

In İzmit, Mustafa Kemal Pasha held a meeting with the editors of İstanbul's leading newspapers, delivering an extensive speech in the cinema hall. During this meeting, he addressed critical questions concerning the future of the Ankara Government, the Lausanne Conference, the Caliphate, and the People's Party. Mustafa Kemal Pasha responded to each question with precision, providing subtle indications of the impending republican regime- which had not yet been officially proposed- and the eventual abolition of the Caliphate. The following day, he met with the public of İzmit, allowing them to ask any questions they wished. He then delivered a conference lasting seven hours in the same cinema hall.

After departing İzmit, Mustafa Kemal Pasha traveled to Bursa via Bilecik, where he addressed the city's residents in the Şark Cinema Hall. There, he gave another comprehensive speech, addressing questions raised during his journey. Following his time in Bursa, he continued to İzmir where he attended the Economic Congress, which marked the final stage of his Western Anatolian tour.

This study seeks to illuminate the details of Mustafa Kemal Pasha's Western Anatolian journey and analyze his speeches during this critical period. It concludes that this journey offered Mustafa Kemal Pasha a unique opportunity to directly gauge public opinion regarding the reforms he intended to implement. From this perspective, Mustafa Kemal Pasha's Western Anatolian journey can be regarded as a significant step toward the eventual declaration of the Republic and the sweeping reforms that followed.

Giriş

Ankara'dan başlayan, Eskişehir, Bilecik ziyaretleri sonrasında İzmit'te basın toplantısıyla devam eden; Bursa ve İnegöl üzerinden İzmir'e giderek burada gerçekleştirilen iktisat kongresiyle sona eren Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahati, adeta dokuz ay sonra ilan edilecek olan Cumhuriyet'in bir kamuoyu yoklaması gibiydi. 14 Ocak-17 Şubat 1923 tarihleri arasında yaklaşık bir ay süren bu seyahat, Mustafa Kemal Paşa'nın halk ile geniş ölçüde temas kurduğu ilk yurt gezisiydi. Batı Anadolu seyahatinin yapıldığı tarihlerde Millî Mücadele tamamlanmış, ülke işgalden kurtarılmıştı. Buna karşılık Lozan'da barış görüşmeleri devam etmekteydi. Böylesine kritik günlerde ülke gündeminde Lozan görüşmelerinden başka hilafet meselesi ve Ankara'da kurulması planlanan Halk Fırkası gibi meseleler vardı.

Mustafa Kemal Paşa bu seyahatte, uzun süren savaşların Anadolu'da meydana getirdiği yıkım ve yoksulluğu bizzat görmek istiyordu.¹ Aynı zamanda Lozan Konferansı'nın çıkmaza girmesi hâlinde, Türkiye'nin nasıl hareket edeceği ve olası bir savaş durumunun gündeme olup olmadığı da merak konusuydu. İzmit'te İstanbul gazetecileriyle bir buluşmanın ayarlanması ise İstanbul ve Ankara arasında Millî Mücadele döneminde oluşan ikiliğin yumuşatılması için önemli bir adım olacaktı.

Bu amaçlarının yanı sıra, ardi ardına yaşanan siyasi gelişmeler de Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahatine çıkmasını zorunlu kılmıştı. 1 Kasım 1922'de saltanat kaldırılmış, 6 Kasım'da gazeteci Ali Kemal linç edilmiş, 17 Kasım'da son padişah VI. Mehmed Vahdettin İstanbul'dan firar etmiş ve ertesi gün Abdülmecid Efendi halife seçilmişti. Tam da bu tarihlerde (21 Kasım) Lozan Konferansı görüşmelerinin ilk oturumu yapılmıştı. Kısa bir süre sonra da (6 Aralık) Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da gazetecilere verdiği bir mülakatta "Halk Fırkası" adıyla siyasi bir parti kurma niyetinde olduğunu açıklamıştı.²

Böylesine yoğun gelişmelerin yaşandığı bir dönemde Mustafa Kemal Paşa'ya karşı muhalefet de gittikçe artmaktaydı. Saltanatın kaldırılmasından dolayı halifenin siyasi gücünün kırıldığına yönelik iddialar ise Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif grup tarafından sıklıkla gündeme getirilmekteydi. Meclis'te ikinci grubun önemli isimlerinden Ali

1 Mustafa Kemal Paşa'nın seyahat boyunca görüştüğü kişilere yönettiği sorulardan yıkım ve yoksulluğun boyutlarını anlamak istediği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Örnekler için bkz. Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993, s. 34-35, 44-46.

2 Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, t.y., s. 217-220; Zafer Toprak, *Atatürk, Kurucu Felsefenin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 158.

Şükrü Bey yeni bir matbaa kurmuş ve *Tan* adıyla bir de gazete çıkararak muhaliflerin sesi olmuştu.³ Bu gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'ya halk desteğini yanına alma ihtiyacı hissettirmiş olmalıydı. Meclisin son seçim yılına girmesi, diğer bir ifadeyle yakın bir zamanda seçimlerin yenilenecek olması da Mustafa Kemal Paşa için halk desteğini zorunlu kılan bir başka gerekçeydi.

Bu sebeplerden dolayı Mustafa Kemal Paşa, zikredilen gündem maddeleri hakkında halk ile doğrudan temas kurarak mesajlarını daha geniş kitlelere aktarmak istiyordu. Ayrıca Milli Mücadele'den sonra ordunun durumunu teftiş etmeyi de planlamaktaydı. İzmit'te İstanbul gazetelerinin başyazarları ile bir buluşma ayarlanması üzerine seyahat hazırlıklarına başlandı. 14 Ocak'ta hareket eden Mustafa Kemal Paşa, yolda annesinin vefatını haber almıştı. Ancak cenaze merasimine katılmamaya karar vermişti. Seyahatine devam eden Paşa, gittiği yerlerde törenlerle karşılanmış, halk ile görüşmüş ve kendisine yöneltilen sorulara uzun konuşmalar yaparak cevaplar vermişti. Seyahatin son durağı olan İzmir'e varınca Latife Hanım ile evlenmiş ve İktisat Kongresi'ne katılmıştı.

Böylesine önemli gelişmeleri içerisinde barındıran Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahatinin, literatürde hak ettiği ilgiyi gördüğünü söylemek zordur.⁴ Konuyla ilgili ön plana çıkan temel kaynaklar Mustafa Kemal'in *Nutuk* adlı eseri ile Paşa'nın seyahat boyunca kayda alınan konuşmalarıdır. *Nutuk*'ta Batı Anadolu seyahatini, Mustafa Kemal'in bizzat kendi gözünden aktardığı bir kısım bulunmaktadır. Paşa'nın burada anlatığına göre halk, Lozan Konferansı'nın nasıl sonuçlanacağını, hâkimiyet-i milliyenin sağlanıp sağlanamayacağını ve hilafet makamının ne olacağını anlamak istiyordu. Hem orduyu teftiş etmek arzusunda olduğunu hem de bu konularla ilgili Eskişehir, İzmit, Bursa ve İzmir'i kapsayan bir seyahat planladığını söyleyen Mustafa Kemal Paşa, halktan kendisine diledikleri gibi sorular sormasını talep ettiğini, yöneltilen sorulara cevap verebilmek için altı, yedi saat süren uzun konuşmalar yaptığını ve nutuklar verdiğini ifade etmektedir.⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahati süresince yaptığı konuşma ve verdiği nutuklar ile bu seyahat esnasında yaşananlar, Paşa'nın yanında bulundurduğu dört kâtip sayesinde ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alınması literatür açısından önemli bir veri kaynağıdır. Nitekim bu dört kâtipin notları sonraki yıllarda derlenerek pek çok defa

3 Andrew Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, çev. Füsün Doruker, Remzi Kitapevi, 2004, s. 425-427.

4 Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahatini bir araştırmaya konu edinen ilk ve en kapsamlı çalışma Selami Kılıç'ın "Batı Anadolu Gezisi Esnasında Mustafa Kemal Paşa'yı Karşılama Törenleri" (*Atatürk Dergisi*, C. 1, S. 3, 1989, s. 146-174) başlıklı makalesidir. 1989'da yayımlanan makale uzun alıntılara dayalı aktarımlardan oluşmaktadır. Ayrıca makale, seyahat boyunca yaşanan gelişmelerden ziyade Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmalarına ve gazetelerden yapılan aynen aktarımlara dayanmaktadır.

5 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara, 1927, s. 502-503.

yayımlandı. Her ne kadar devrin gazetelerinden *Hakimiyet-i Milliye*, seyahat detaylarını günlük olarak aktarırken Paşa'nın konuşma ve beyanatlarına yer verse de bunlar daha çok gazetenin imtiyaz sahibi Recep Zühtü Bey'in gözlem ve notları ile Anadolu Ajansı'nın raporlarına dayanmaktaydı. Benzer şekilde 1923 yılında yayımlanan ve yine Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahati esnasındaki konuşmalardan derlenen *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında*⁶ isimli kitap da Anadolu Ajansı raporlarından ve *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde çıkan yazılardan hareketle hazırlanmıştı.

Dört kâtibin notları ise bir bütün olarak ilk defa *Milliyet* gazetesinde, 26 Kasım 1929-7 Şubat 1930 tarihleri arasında, Siirt Milletvekili Mahmud Bey [Soydan] tarafından “Gazi ve İnkılap” başlığıyla tefrika edildi. Batı Anadolu seyahatinde Mustafa Kemal Paşa ile bulunan Mahmud Bey, tefrikasında zaman zaman araya girerek kendi hatıralarını yahut sonradan öğrendiği birtakım olayları da aktarmaktaydı. Mahmud Bey'in 18 Kasım 1930 tarihinde tefrikayı tanıtım için kaleme aldığı yazıda, o güne kadar bu notların hiç yayımlanmadığını duyuruyor ve bizzat Paşa'nın izniyle neşre giriştiğini belirtiyordu. 75 gün süren tefrikaya bir sunuş yazısı ile “Başlangıç” yapan Mahmud Bey'e göre seyahatin esas amacı, Mustafa Kemal Paşa'nın doğrudan halkı ilgilendiren Hilafet meselesi, Cumhuriyet'in ilânı, dinin siyasetten ayrılması gibi yapmayı planladığı ıslahat hareketleri için kamuoyu yoklaması yapmak istemesiydi.⁷

Seyahat boyunca Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı konuşma ve verdiği nutukları dinleyebilmeyi talihinin en büyük lütfu olarak gören Mahmut Bey, Paşa'nın inkılaplar için meclisin yanı sıra halkın da desteğini almak istediğini, doğrudan halkla temas kurarak bütün meseleleri konuşmak arzusunda bulunduğunu kaydetmekteydi.⁸ *Milliyet* gazetesinde 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren Siirt Mebusu Mahmut Bey'in tefrika etmeye

6 Kitapta Mustafa Kemal Paşa'nın Eskişehir, İzmit ve Bursa nutukları haricinde Alaşehir, Salihli, İzmir ve İktisat Kongresi'nde yaptığı konuşmalar da bulunmaktadır. Bkz. *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında*, İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339, s. 42 vd.

7 Siirt Mebusu Mahmut, “Gazi ve İnkılap, Başlangıç”, *Milliyet*, nr. 1361, 26 Teşrinisani 1929, s. 1.

8 Siirt Mebusu Mahmut, “Gazi ve İnkılap 1, İzmir Zaferini Takip Eden Günlerde...”, *Milliyet*, nr. 1361, 27 Teşrinisani 1929, s. 1.

başladığı Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahati esnasında yaptığı konuşmalar, sonraki yıllarda kitaplaştırılarak birkaç defa yayımlandı.⁹

Mustafa Kemal Paşa'nın seyahat boyunca verdiği beyanat ve nutukların kayda alınmasının yanı sıra pek çok defa yayımlanması, seyahatin kendisini gölgede bırakmıştır. Bu durum seyahatin gün gün izini sürme gereksinimi hissettirmedeği gibi heyette bulunan başkalarının yazdıklarını değerlendirmeye yönelik araştırma yapma ihtiyacının da önüne geçmiştir. İzmit basın toplantısı ve -Batı Anadolu seyahatinin bir uzantısı olarak kabul ederse- İzmir İktisat Kongresi seyahatin en çok araştırılan başlıklarıdır. Hâlbuki seyahat boyunca Mustafa Kemal Paşa'nın yaşadıkları, ilerleyen yıllarda üreteceği politikalara zemin hazırlayacaktı. Bu çalışmada, Batı Anadolu seyahati adım adım takip edilecek ve Paşa'nın seyahat boyunca yaptığı konuşmalar ve nutuklar incelenerek bazı tespitler yapılacaktır.

1. Seyahatin Başlangıcı

1923 yılının ocak ayında çıktığı Batı Anadolu seyahati, Mustafa Kemal Paşa'nın, 10 Eylül-29 Eylül 1922 tarihleri arasındaki İzmir seyahatinden sonraki ilk yurt gezisidir. Bu tarihten önce, çoğu askerî amaçla pek çok defa Anadolu'yu dolaşan Mustafa Kemal Paşa, bu sefer orduyu teftiş etmenin yanı sıra halkla oturup konuşmayı, onların dertlerini dinleyerek gündemde olan konularla ilgili açıklamalar yapmayı amaçlıyordu. Ayrıca seyahat boyunca verdiği nutuklardan anlaşıldığına göre ileride gerçekleştirmeyi planladığı inkılapları üstünkörü de olsa bizzat kendisi halka açmak istiyordu. Bu yönüyle Batı Anadolu seyahatini Cumhuriyet ve inkılapların ilk adımı olarak görmek mümkündür.

Mustafa Kemal Paşa'nın böyle bir seyahate çıkacağı ilk kez *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde 10 Ocak 1923 tarihinde şu şekilde duyurulmuştu: “*İstihbaratımıza göre Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri birkaç güne*

9 Yukarıda bahsedilen yayınlar dışında ayrıca bkz. *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir İzmit Konuşmaları*, yay. haz. Arı İnan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982; Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993; Mustafa Kemal Atatürk, *Eskişehir- İzmit Konuşmaları 1923*, yay. haz. Sinan Onuş, Kopernik Kitap, İstanbul, 2009; Mahmud Soydan, *Gazi ve İnkılap*, yay. haz. Nejdet Bilgi, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2023. Bu yayınlar arasında, Kaynak Yayınları tarafından 1993'te basılan edisyon, Mustafa Kemal Paşa'nın Eskişehir ve İzmit konuşmalarını hem eksiksiz olarak kapsadığı hem de el yazması metinleri tıpkıbasım olarak ihtiva ettiği için bu çalışmada esas alınmıştır. Ayrıca bu edisyonda orijinal metnin sadeleştirilmesine de yer verilmiştir. Fakat kitapta yer alan sadeleştirmede sık sık asıl metinden tamamen farklı anlamlara gelecek yanlışlıklara düşüldüğü için bu kısma ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Örneğin Mustafa Kemal'in “*İrade-i külliye-yi zât-ı Bâri'ye bırakarak lisan-ı şer' ile ifade etmek isterseniz buna irade-i cüz'îye deyiniz!*” şeklindeki cümlesi, kelimelere tamamen yanlış manalar yüklenerek şu şekilde sadeleştirilmiştir: “*Toplu iradeyi Allaha bırakarak lanetli bir dille ifade etmek isterseniz buna azınlığın iradesi deyiniz!*” Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 60-61.

kadar bir seyahate çıkacaklardır. Bu seyahat epey bir müddet devam edecektir."¹⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın pazar gününe denk gelen 14 Ocak 1923'te seyahatine başlayacağı ise bu haberden iki gün sonra açıklığa kavuştu.¹¹

14 Ocak 1923 Pazar günü gazetelerde yer alan bilgilere göre Mustafa Kemal Paşa'nın, aynı günün gecesi hususi bir trenle yapacağı bu seyahatine Şark Ordusu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Bolu Mebusu Cevad Abbas [Gürer], Yaverandan Mahmud Celaleddin [Üner] ve Muzaffer [Kılıç], ajans ve istihbarat şubesi müdürü Ethem Hidayet [Akımsar], kalem-i mahsusdan Memduh [Atasev] ve dört kâtip refakat edecekti. Ayrıca Eskişehir'e telgraf çekilmiş ve orada bulunan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ve Garp Cephesi Kumandan Vekili Müşir Fevzi Paşa [Çakmak] ve Garp Cephesi Erkân-ı Harbiye Reisi Asım Paşa'nın [Gündüz] da seyahatte katılması istenmişti. *Tevhid-i Efkâr* gazetesi Hamdullah Suphi Bey'in [Tanrıöver] de Mustafa Kemal Paşa'nın seyahat heyetine katılacağını haber vermektedir.¹²

Basında yer alan açıklamalara göre Mustafa Kemal Paşa, Eskişehir'den sonra bütün ordu cephelerini teftiş edecek ve aynı zamanda ahali ile temas kuracaktı.¹³ Basının son derece önemli gördüğü bu seyahate katılmak ve gazeteye yerinden bilgi aktarmak için *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi adına Recep Zühdü Bey [Soyak]¹⁴ İzmir'den Eskişehir'e bir gün önceden varmış ve orada Ankara'dan gelecek heyeti beklemeye başlamıştı. Gazeteye çektiği ilk telgrafta seyahate iştirak edecek olan Fevzi Paşa ile Asım Paşa'nın da Eskişehir'de bulunduğunu haber veriyordu.¹⁵

Mustafa Kemal Paşa, seyahate başlayacağı 14 Ocak 1923 Pazar günü saat 5:30'da Ankara garına geldi ve doğruca kendisine tahsis edilen vagonuna geçti. Treninin hareket saatine kadar, Türkiye Büyük Millet Meclisi Reis-i Sânisî Ali Fuad Paşa [Cebesoy] ile beraberindeki Heyet-i Vekile erkanı ile vagona görüştü. Ayrıca Şeyh Senusi, mebuslardan Hamdullah Suphi [Tanrıöver], Mazhar Müfid [Kansu], Mustafa Necati, Falih Rıfkı [Atay], Tunalı Hilmi Beyler ile Afgan Sefiri Sultan Ahmed Han (Görevi: 1921-1926), Miralay

10 "Baş Kumandanımız", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 709, 10 Kânunusani 1923, s. 1.

11 "Paşa Hazretleri", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 711, 12 Kânunusani 1923, s. 1.

12 "Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalar", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 3603-575, 14 Kânunusani 1923, s. 1.

13 "Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Mufârekatleri", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 712, 14 Kânunusani 1923, s. 1; "Gazi Paşa Mülhakatı Teftiş Ediyor", *Tanin*, nr. 93, 14 Kânunusani 1923, s. 1; "Mustafa Kemal Paşa'nın Seyahatı", *Vakit*, nr. 1829, 14 Kânunusani 1923, s. 2.

14 Hayatına asker olarak başlayıp, gazetecilik ve ardından da Zonguldak ve Sinop mebuslukları yapan Recep Zühtü'nün [Soyak] (1893-1963) bizzat Mustafa Kemal'in talimatıyla kurduğu bu gazetenin ilk mesul müdürüydü. Detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Doğramacıoğlu, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi Üzerine bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s. 585.

15 "Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Mufârekatleri", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 712, 14 Kânunusani 1923, s. 1.

Mougin, Azerbaycan sefiri İbrahim Abilov (Görevi: 1922-23 Şubat 1923), Matbuat Müdürü Umumisi Ahmed Ağaoğlu Bey de Mustafa Kemal Paşa tarafından vagonda kabul edildi.

Hazırlanan özel tren, mızıka ve askerî bir kitanın resmî selamlama töreni yapmasının ardından saat 6:45'te hareket etti. Önceki gün Mustafa Kemal Paşa'nın seyahatine iştirak edeceği haber verilen kişilerden başka Bolu Mebusu Muhittin Baha [Pars], Riyaset Muhafız Taburu Kumandanı İsmail Hakkı [Tekçe] da heyete dahil olmuştu. Ayrıca seyahat boyunca kayıt tutmaları için meclis zabıt katiplerinden Cevad, İhsan, Necati ve Ramiz Beyler de heyette bulunan diğer kişilerdi.¹⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın seyahate başladığı 14 Ocak Pazar günkü yolculuk hakkında 15 Ocak tarihli gazeteler ilk defa “*Garbi Anadolu*” tabirini kullanmaktaydı. Ayrıca seyahat gerekçesi olarak Mustafa Kemal'in ordu cephelerini ziyaret etmek ve Batı Anadolu halkıyla temasta bulunmak arzusunda olduğu ifade ediliyordu.¹⁷ Hatta *Tevhid-i Efkâr* gazetesi muhabirlerinden Ekrem Bey'e göre Mustafa Kemal Paşa, Batı Anadolu seyahatini tamamladıktan sonra Konya, Adana hatta Musul'a kadar gidecek, oralarda da çeşitli toplantılar yaparak ahali ile görüşecek ve kurmayı planladığı Halk Fırkası hakkında nutuklar verecekti. Ekrem Bey, Paşa'nın uzun sürecek olan bu seyahatinin mart başlarına kadar devam edeceğini tahmin etmekteydi.¹⁸

2. Zübeyde Hanım'ın Vefatı

Gazetelere yansıyan haberlere göre Mustafa Kemal Paşa, yolda çok fazla durmayı düşünmüyor ve 15 Ocak Pazartesi günü İzmit'e varmayı planlıyordu. Bu konuyla ilgili *Tanin* gazetesi “*Paşa hazretleri dün öğleden sonra Ankara'dan doğruca Eskişehir tarihiyle İzmit'e müteveccihen hareket etmişlerdir. Bugün İzmit ahalisi Gazi Başkumandanımızı istikbal için hazırlanmıştır.*”¹⁹ ifadelerini kullanarak Paşa'nın İzmit'e ertesi gün varacağını haber vermektedir.

Ne var ki Mustafa Kemal Paşa, tasarladığı kadar hızlı bir şekilde hareket edemeyecekti. Her şeyden önce hem güzergâh boyunca kalabalık halk kitleleri tarafından karşılanmakta hem de vardığı her yerde çeşitli törenler yapılmaktaydı. Gördüğü bu teveccüh

16 “Başkumandan Hareket Etti”, *Akşam*, nr. 1550, 15 Kânunusani 1923, s. 1; “Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'dan Hareketi”, *Tevhid-i Efkâr*, nr. 3604-576, 15 Kânunusani 1923, s. 1; “Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Seyahati”, *İkdam*, nr. 9289, 15 Kânunusani 1923, s. 1.

17 “Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Mufarekatleri”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 713, 15 Kânunusani 1923, s. 1. Gazete bu bilgileri aktardıktan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın dişlerini tedavi etmek için İstanbul'dan özel olarak getirtilen Doktor Şevki Bey'in [Çiloğlu] de aynı trenle Ankara'dan ayrıldığını haber vermektedir. Bkz. Aynı yer.

18 “Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'dan Hareketi”, *Tevhid-i Efkâr*, nr. 3604-576, 15 Kânunusani 1923, s. 1.

19 “Gazi Paşa Bugün İzmit'te Bekleniyor”, *Tanin*, nr. 94, 15 Kânunusani 1923, s. 3.

karşısında memnun olan Mustafa Kemal'i biraz daha yavaşlatan ise İzmir'den gelen bir haber olmuştu. Seyahate başladığı gecenin sabahında, yani 15 Ocak 1923 Pazartesi günü, henüz Eskişehir'e varmışken, o sırada İzmir'de bulunan annesi Zübeyde Hanım'ın vefat ettiği, Paşa'nın yaveri Salih Bey [Bozok] tarafından kendisine telgrafla bildirildi.

Salih Bey, 15 Ocak 1923 sabahı İzmir'den Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta Zübeyde Hanım'ın 14 Ocak akşamı vefat etmiş olduğunu haber vermişti. O sırada yurt gezisine başladığı için cenaze merasimine yetişemeyecek olan Mustafa Kemal Paşa, Salih Bey'in telgrafına “*Verdiğiniz elîm haber beni çok müteessir etti. Merhumenin minasip bir tarzda merasim-i tedfiniyesini îfa ettiriniz. Canab-ı Hak, millete hayat ve selâmet versin*” şeklinde cevap vermişti.²⁰ Böylece Mustafa Kemal Paşa seyahatine planladığı gibi devam etmeye karar vermişti. Kendisinin ailesine bağlı bir insan olduğu bilinmekteydi ancak bu sefer görev bilinci ağır basmıştı.²¹

Aynı gün Salih Bey'in, Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği başka bir telgrafta, cenaze merasiminin sade olmasına özen gösterildiği ancak vefat haberini alan ahalinin dükkânlarını kapatarak merasime iştirak ettiklerini, cenazenin Karşıyaka'da bulunan Osman Paşa Cami'si haziresine defnedildiğini aktarmıştı. Caminin haziresinde Zübeyde Hanım'dan başka kabir bulunmadığını da ilave eden Salih Bey, cenazeye iştirak eden kişiler hakkında bilgi vererek Paşa'ya taziyelerini iletmekteydi.²²

20 Murat Bardakçı, “*Sizi Serbest Bırakmayı Muvafık Bularak Tatlik Ettim*”, *Mustafa Kemal Paşa ile Lâtife Hanım'ın Boşanmalarının Belgeli Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 80. Mustafa Kemal'in bu telgrafi devrin basınında da çıkmıştı: “Mustafa Kemal Paşa”, *Tevhid-i Efkar*, nr. 578-3606, s. 3.

21 Andrew Mango, *Atatürk...*, s. 432.

22 Murat Bardakçı, “*Sizi Serbest Bırakmayı...*”, s. 81.

Zübeyde Hanım'ın İzmir'de vefatıyla²³ ilgili 15 ve 16 Ocak tarihli gazetelerde herhangi bir haber yoktur. 16 Ocak tarihli gazeteler ise Eskişehir'e pazartesi günü sabah saat 8'de ulaşan Mustafa Kemal Paşa'yı Eskişehir halkının istikbal ettiklerini haber vermekte²⁴ ve Paşa'nın Eskişehir'i bir müddet ziyaret ettikten hemen sonra İzmit'e doğru hareket edeceğini yazmaktaydı.²⁵

Bununla birlikte 17 Ocak tarihli *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi Halife Abdülmecid Efendi ile İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Hariciye Vekâleti Vekili Rauf Bey'in [Orbay], Zübeyde Hanım'ın vefatı dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'ya çektikleri telgrafları yayımladı. Halife Abdülmecid Efendi'nin Mustafa Kemal'e taziyelerini ilettiği bilgisi dışında telgrafıyla ilgili ayrıntı vermeyen gazete, Rauf Bey'in telgrafını ise aynen neşretti. Telgrafında Rauf Bey, Zübeyde Hanım'ı "*Bütün evlâd-ı vatanın en güzide validesi*" olarak tanımlıyor, vefatını ise "*feci ve hazin hadise*" şeklinde tarif ediyordu. Kendisinin bu haber karşısında "*büyük bir ızdırap ile müteellim*" bulunduğunu söylüyor, vatan için halâs ve saadet dileyerek sözlerine son veriyordu.²⁶ Benzer bir telgraf, TBMM İkinci Reisi Ali Fuat Paşa [Cebesoy] tarafından da çekilmişti.²⁷

23 Zübeyde Hanım'ın İzmir yolculuğu ve orada vefatı, öncesinde gelişen başka olaylarla ilişkiliydi. Mustafa Kemal Paşa'nın validesi Mayıs 1922'de İstanbul Beşiktaş'ta iki çeşmeye su bağlanması vesilesi ile icra edilen törene katıldıktan sonra İstanbul'dan hareket edip Adapazarı üzerinden 24 Haziran 1922'de Ankara'ya ulaştı. "Mustafa Kemal Paşa'nın Validesi", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 2351-323, 2 Mayıs 1922, s. 3; "Mustafa Kemal Paşa'nın Validesi", *Yeni Şark*, nr. 212, 2 Mayıs 1922, s. 3; "Mustafa Kemal Paşa'nın Validesi Hanım", *İleri*, nr. 1528, 3 Mayıs 1922, s. 3; "Gazi Başkumandanımızın Avdetleri", *Anadolu'da Yeni Gün*, nr. 902-525, 25 Haziran 1922, s. 1. Çankaya'da bir bağ evine yerleştirilen Zübeyde Hanım'a Ankara'nın havası iyi gelmedi, üstelik rahatsızlıkları daha da arttı. Doktorların deniz kenarında bulunan bir yerlerde tedavi edilmesi yönünde tavsiyede bulunmaları üzerine İzmir'e gitmesi kararlaştırıldı. Zübeyde Hanım'ın kalabileceği bir yer temin üzere Mustafa Kemal Paşa yaveri Salih Bey'i görevlendirdi. İzmir'e giden Salih Bey Karşıyaka'da bulunan Uşşakizadelerin köşkünü Zübeyde Hanım için ayarladı. Mustafa Kemal'in muzafer bir komutan olarak 10 Eylül 1922'de İzmir'e girdikten birkaç gün sonra Uşşakizadelerin misafiri olunca tanışıp yakınlıklarını Latife Hanım, bu sefer Paşa'nın annesini misafir edecekti. İzmir'e doğru tam yola çıkılacakken Zübeyde Hanım'ın rahatsızlıkları artınca seyahat programı da ertelenmek durumunda kaldı. Bunun üzerine Salih Bey Ankara'ya döndü. 13 Aralık 1922'de Salih Bey ve eşi Pakize Hanım, Mustafa Kemal'in emir çavuşu Ali [Metin] ile hanımı, doktoru Asım Bey'le beraber Zübeyde Hanım kendilerine tahsis edilen bir trenle İzmir'e hareket etti. Bir gün sonra Karşıyaka istasyonunda Latife Hanım tarafından karşılanan Zübeyde Hanım ve beraberindekiler köşke geçtiler. Dizlerinden rahatsız olduğu söylenen Zübeyde Hanım, bu köşkte 14 Ocak 1923 gecesinde vefat edinceye kadar, ancak bir ay yaşayabildi. Zübeyde Hanım'ın hastalığı, İzmir yolculuğu ve vefatıyla ilgili detaylı bilgi ve yazışmalar için bkz. Murat Bardakçı, "*Sizi Serbest Bırakmayı...*", s. 61-89; Nilgün Nurhan Kara, "Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım'ın Hastalığı ve Ölümü", *Atatürk Dönemi Sağlık Kongresi 6-9 Kasım 2007-Bildiriler*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2009, s. 903-928.

24 "Gazi Paşa Bütün Güzergâhta Halk Tarafından Alkışlanmaktadır", *Tanin*, nr. 95, 16 Kânunusani 1923, s. 1; "Mustafa Kemal Paşa'nın Seyahati", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 3605-577, 16 Kânunusani 1923, s. 2.

25 "Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmit'te", *Vakit*, nr. 1831, 16 Kânunusani 1923, s. 2.

26 "Halife Hazretlerinin Teessürleri", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 715, 17 Kânunusani 1923, s. 1.

27 "Anadolu Haberleri, Mustafa Kemal Paşa'ya Beyan-ı Taziyet", *İkdam*, nr. 9282, 18 Kânunusani 1923, s. 3. Mustafa Kemal Paşa'nın cevabı için bkz. "Büyük Gazi'nin Teşekkür Telgrafları", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 720, 23 Kânunusani 1923, s. 1.

3. Eskişehir Görüşmesi

Mustafa Kemal Paşa'nın Eskişehir'deki temasları annesinin vefat haberi rağmen ak-samadı. 15 Ocak günü Eskişehir'de dükkânlar, özel ve resmî daireler hep bayraklarla donatıldı. Halk küme küme sokak başlarına, istasyon civarına, belediye ve hükûmet da-iresi önlerine toplanarak Paşa'yı beklemeye koyuldu. Eskişehir'e varınca öncelikle mu-tasarrıflık dairesine gitmek isteyen Mustafa Kemal Paşa'yı, uzun süredir işgal altında bulunan Eskişehir halkı büyük bir kalabalıkla ve yol boyunca "*büyük halaskâr*" (kurta-rıcı) olarak karşıladı. Anadolu Ajansı gazetelere gönderdiği bilgi notunda bu durumu şu sözlerle aktarmaktaydı: "*Eskişehir halkının kendilerini halas ve necata isal eden ve Türk milletinin itimat ve mazhariyetine istinat eyleyen kahraman ordularımızın dai ve muzaffer başkumandanına izhar ettikleri hürmet ve muhabbet insanın gözlerini yaşarta-cak kadar samimi ve ulvi idi.*"²⁸

Bu vaziyette Eskişehir Hükûmet Dairesi önüne kadar gelen Mustafa Kemal Paşa'yı burada mülki ve askerî memurlar ile belediye çalışanları ve Müdafaa-i Hukuk heyetleri karşıladı, ardından hep beraber mutasarrıflık dairesine geçildi. Mustafa Kemal Paşa, iki amaçla seyahate çıktığını, bunlardan birinin son zaferden sonra orduların hâlini görmek ve incelemek, diğersinin ise ahali ile yakından temas kurmak olduğunu söyledikten sonra mümkün olursa Adana'ya kadar gideceğini belirtti. Daha sonra Mutasarrıf [Ali] Nihat Bey'e Eskişehir'in işgalden kurtulduktan sonra tarımın, ekonominin, hayvancılığın ve ormanların durumuyla ilgili sorular sordu. Yine Mutasarrıf Nihat Bey'e hitaben, kendi-sinin işgalden önce Eskişehir mekteplerini gördüğünü, bunların çok iyi olduğunu belir-terek şimdi ne hâlde bulduklarına dair sorular yöneltti.

Bu sorular karşısında Mustafa Kemal Paşa, taşra bürokratlarından aldığı bazı cevap-lardan memnun olmadığı görülüyordu. Örneğin Mustafa Kemal'in harita üzerinde or-manların yüzölçümü hesaplamalarının yapıp yapılmadığına yönelik sorusuna Nihat Bey'in "*Çalışıyoruz*" gibi kestirme bir cevap vermesi Paşa'nın "*Siz bu meseleyi basit bir iş olarak telakki ediyorsunuz*" şeklinde tepki göstermesine neden oldu. Benzer şekil-de, Eskişehir Maarif Müdürü'ne şehirde kaç tane mahalle mektebi bulunduğunu sorun-ca müdürün sekiz veya on gibi muallak bir cevap vermesi de Mustafa Kemal'in öfkelen-mesine neden oldu: "*Niye sekiz veya on? Maarif Müdürü bunun adedini bilmezse kim bilir? Kât'i rakam söylemeli, mahalle mektebi o kadar ehemmiyetsiz midir ki böyle*

28 "Gazi Paşa Hazretleri Eskişehir'de", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 715, 17 Kânunusani 1923, s. 1; "Gazi Paşa Kumandanımız", *Tanin*, nr. 97, 18 Kânunusani 1923, s. 3; "Mustafa Kemal Paşa'nın Eskişehir'de Halk ile Temas ve İrad Ettiği Mühim Nutuk: Devletler Harp İsterlerse Biz de Hazırız!", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 579-3607, 18 Kânunusani 1923, s. 3; "Mustafa Kemal Paşa'nın Eskişehir'de Beyanatı", *İkdam*, nr. 9281, 17 Kânunusani 1923, s. 1.

lâlettayin adet söylüyorsunuz?” Paşa'nın tepkisi bununla da sınırlı kalmamıştı: “Mahalle mektebi ya sekizdir veya ondur. Kât'i söyleyiniz! Bir Maarif Müdürü kendi dairesinde kaç mektep ve kaç talebe olduğunu bilmelidir.”²⁹

Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa eğitimin önemine kısaca değindikten sonra Maarif Müdürüne dönerek talebeler arasında yüksek öğretim için yetişen kimse olup olmadığını sordu ve kendisinden *“Şimdi bir şey arz edemem. Mektep yeni açıldı. Malumatım yoktur”* cevabını aldı. Bu cevaba Paşa: *“Size tavsiye ederim. Mektepleri sık sık teftiş ederek talebenin tedrisattan istifadesini ve muallimlerin tarz-ı tedrisini tetkik etmeli ve yanlışlıklar derhal tashih edilmelidir”* şeklinde cevap verdi. Ardından kız çocuklarının eğitimini sorunca ve yine net cevaplar alamayınca şu sözlerle konuyu kapattı: *“Yeni seneye girmeden mekteplerimizi görmelidir. Maarif için çok çalışmaya mecburuz ve bu mesai neticesinin sifira müncer olmaması için gayretli bir surette ve esaslı bir program dahilinde hep çalışacağız.”³⁰*

Ardından konuyu yolların durumuna getiren Mustafa Kemal Paşa, *“Yollar nasıldır”* diye sorunca Mutasarrıf Nihat Bey'den *“Yol yok gibidir”* cevabını aldı. *“Bu işle kim meşgul oluyor”* deyince de mutasarrıf *“Nafia teşkilatı yoktur”* yanıtını verdi. Buna karşılık Mustafa Kemal *“Mutasarrıflık dairesinde yollarla iştigal eden bir masanız yok mudur”* diye çıkışınca mutasarrıfın *“Bundan sonra nazar-ı itibara alacağız”* şeklinde cevap vermesi, Paşa'nın yine tepki göstermesine neden oldu: *“Bu işle hiç alakadar olmamışsınız!”* Paşa'nın bu tepkisine mutasarrıfın *“Oldum”* diye karşılık vermesi tansiyonu daha da arttırdı: *“Olsaydınız bir memurunuz olurdu.”* Mustafarrıf Nihat Bey, konuyu esirler meselesine çekmeye çalışsa da Mustafa Kemal Paşa, o konunun başka olduğunu söyleyerek şöyle bir tespitte bulundu: *“Bir programa lüzum vardır. Evvelce bir mutasarrıf bir köprü yaptırdı. Diğeri onu beğenmez başkasına başlattırdı. Ve hepsi de natamam kalırdı. Binaenaleyh muayyen bir program lazımdır.”³¹*

Eğitim ve yol meselesinden sonra matbuatın durumu, Eskişehir adliyesi ve Eskişehir halkının Milli Mücadele esnasında gösterdiği fedakarlıktan basettikten sonra Lozan Konferansı ve Ankara'daki siyasi meseleler gibi daha genel konulara geçildi. Mustafa Kemal Paşa'nın seyahatinin ilk durak noktası olan Eskişehir'deki bu konuşmalarından yola çıkarak taşra bürokratlarının henüz tam manasıyla vazifelerine başlamadıkları ya da kendilerini ilgilendiren konulara vakıf olamadıkları söylenebilir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, hem taşra yöneticilerinin

29 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 32-40.

30 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 42-44.

31 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 44-46.

eksik yönlerini düzeltmelerini hem de kendi yönetim alanlarına ilişkin daha donanımlı bilgiye sahip olmalarını beklediği görülmektedir. Taşra bürokratlarına yönelik Mustafa Kemal Paşa, bu eleştirilerini geniş katılımlı kalabalıklar arasında yapıyor olması da Batı Anadolu seyahatine bir başka misyon yüklüyor ve yerel bürokrasinin daha da bilinçlenmesini sağlıyordu.

Diğer taraftan, Eskişehir görüşmesi boyunca Mustafa Kemal Paşa kendisine yöneltilen sorulara cevap verirken veya birtakım açıklamaları yaparken aynı zamanda tarih bilgisini de kullanmaktaydı. Örneğin, Osmanlı tarihinin erken dönemlerinden, Fatih Sultan Mehmed, Kanuni Sultan Süleyman ve Yavuz Sultan Selim gibi padişahların takip ettiği siyasetlere temas ediyor ve Ankara'da kurulan yeni hükûmetin nasıl bir yönetim anlayışı benimsemesi gerektiğini bu tarihsel verilere dayandırarak açıklıyordu. Öyle anlaşıyor ki Mustafa Kemal Paşa seyahate çıkmadan önce bir hayli zihinsel hazırlık yapmıştı. Belki de bu yüzden sorduğu sorulara taşra yöneticilerinden hazırlıksız ve niteliksiz cevaplar aldığından dolayı tepki göstermekteydi.³²

4. Eskişehir'den Bilecik'e Meşakkatli Yolculuk

Gece geç saatlerde Eskişehir'den ayrılan Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki heyet, 16 Ocak 1923 Salı sabah saatlerinde Bilecik'e bağlı Karaköy'e vardı. Heyette bulunan Kâzım Karabekir, günlüklerinde kaydettiğine göre sabah 7:30'da Karaköy'den hareket eden heyeti meşakkatli bir yolculuk bekliyordu. Zira Karaköy'den itibaren tren yolu tahrip olduğundan 17 kilometrelik bir mesafe otomobile geçilmek zorundaydı. Meyiller ve vadilerin bulunduğu bu mıntıka zorlukla aşılabilecekti.³³

Kâzım Karabekir'in kaydettiği bu detaylar seyahatle ilgili haberlerin yer aldığı günlük gazetelerde yoktur. *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinin 17 Ocak tarihli nüshasında, Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki heyeti taşıyan trenin 16 Ocak günü, öğleden önce saat 9:30'da Bilecik istasyonundan hareket ettiği, ardından Vezirhan, Lefke, Meceke, Akhisar, Geyve, Doğançay, Arifiye, Sapanca istasyonlarından geçerek İzmit'e vardığı bilgisinden ibaret bir haber yer almaktadır.³⁴

Hakimiyet-i Milliye gazetesi ve Kâzım Karabekir'in aktardığı bu kısa bilgiler, meşakkatli olsa da heyetin süratli bir şekilde İzmit'e vardığını düşündürmektedir. Eskişehir'den İzmit'e giderken Bilecik ve çevresinde heyetin yaşadıklarıyla ilgili

32 Mustafa Kemal Paşa'nın Eskişehir'de yaptığı konuşmalar için bkz. *Gazi Mustafa Kemal Paşa İzmir Yollarında*, İstihbarat Matbaası, Ankara 1339, s. 3-9; Siirt Mebusu Mahmut, "Gazi ve İnkılap" *Milliyet*, tefrika numarası: 5-12; Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 28-79.

33 Kâzım Karabekir, *Günlükler*, C. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 841-842.

34 "Gazi Paşa Hazretleri İzmit'te", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 715, 17 Kânunusani 1923, s. 1.

detaylar ise ancak bir hafta sonra *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinin imtiyaz sahibi Recep Zühtü Bey'in anlattıklarıyla ortaya çıkacaktı.

Seyahat boyunca Mustafa Kemal'in yanında bulunan Recep Zühtü Bey, seyahat intibahlarından oluşan bir tür anı niteliğinde kaleme aldığı yazılarını "Eskişehir'den İzmit'e Doğru" başlığıyla 24 Ocak 1923 tarihli *Hakimiyet-i Milliye*'de tefrika etmeye başladı.³⁵ Bu yazıların ilkinde, "*Büyük Gazi bütün istasyonlarda halkla temas eylemişler ve Arifiye'de mühim bir nutuk irad buyurmuşlardır*" dedikten sonra, Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'dan yola çıktığında kendisinin de İzmir'de bulunduğunu hatırlatmaktaydı. Seyahate katılabilmek için İzmir'den her türlü vasıtaya müracaat ederek 23 saat gibi kısa bir sürede Eskişehir'e gelip heyete dahil olduğunu belirten Recep Zühtü Bey, bütün yorgunluğuna rağmen yolculuğa devam edeceğini ve 15 Ocak günü saat 3:30'da Eskişehir'i terk ettiklerini ifade etmektedir.³⁶

Eskişehir'den ayrılan trende Recep Zühtü'nün aktardığına göre Ankara'dan seyahate iştirak eden kişilerden çok daha kalabalık bir heyet bulunmaktaydı. Bunlar arasında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa [Çakmak], Garp Cephesi Karargâhı Asım [Gündüz], [Ali] Galip Paşa [Pasiner], Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Fatin, Ali Rıza, Erkân-ı Harp Binbaşısı Cevdet, Cevat, Tahsin, Doktor Miralay Hulusi, Mülazım-ı Evvel Neşet, Cudi Beyler, Kâzım Karabekir ve maiyeti ile daha bazı zabıtlardan başka Bolu Mebusu Cevad Abbas [Gürer], Mustafa Kemal'in emir zabiti Mahmut [Soydan], yaver Mazhar [Müfit Kansu], dışçı Ahmed Şevki [Çiloğlu], Matbuat İdaresi Ajans Müdürü Ethem Hidayet [Akımsar], Kalem-i Mahsustan Memduh [Atasev], dört zabıt kâtibi, fotoğrafçı Esat [Nedim] Bey [Tengizman] ve bir muhafız müfrezesi vardı.

Gece boyu seyahat eden tren Kâzım Karabekir'in de kaydettiği gibi salı sabahı erkenden (7:30) Karaköy istasyonuna vardı. Bir gün önce Eskişehir'den buraya gönderilen otomobillere binen Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki heyet, Bilecik'e doğru hareket etti. Bu sırada Müdafaa-i Milliye Vekili Kâzım Paşa [Özalp] heyetten ayrıлып Ankara'ya gitmek için Eskişehir'e döndü. Recep Zühtü Bey, daha önce bu güzergâhta dolaştığını hatırlatarak Karaköy-Bilecik şosesinin vaktiyle oldukça muntazam bir yol olduğunu ancak tren seferlerinin aksamasından dolayı yolda çok fazla otomobil, kamyon ve arabaların gidip geldiğini söylemekteydi. Bu trafiğin, yolu fena hâlde bozduğunu bundan dolayı da birçok yerin batık bir hâlde bulunduğunu kaydetmekteydi.³⁷ Yolun

35 Recep Zühtü, "Eskişehir'den İzmit'e Doğru", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 721, 24 Kânunusani 1923, s. 1.

36 Recep Zühtü, "Eskişehir'den İzmit'e Doğru", s. 1.

37 Recep Zühtü, "Eskişehir'den İzmit'e Doğru", s. 1.

bozukluğu Kâzım Karabekir'in de dikkatini çekmiş ve günlüğüne “*şose fakat berbat bir halde*” notunu düşmüştü.³⁸

Anadolu'da yollarının bozukluğunun ve şehirlerin harap hâlde olduğunun başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere seyahat kafilesinde bulunan sivil ve askerî erkan tarafından yakından gözlemlenmesi sonraki süreçlerde yapılacak olan inkılaplara ve kalkınma hamlelerine de zemin hazırlayacaktı. Ayrıca inkılabın temellerini teşkil edecek olan ekonomik tedbirler de Anadolu'da yaşanan bu tahribatın onarılması istikametinde alınacaktı. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, seyahat boyunca yaptığı konuşmalarda hemen her fırsatta temas ettiği konuların başında bu ekonomik tedbirler gelmektedir.³⁹

Böyle bir yolculuktan sonra nihayet Bilecik tren istasyonuna ulaşan heyet, burada Mutasarrıf [İsmail] Adil Bey [Güven], Müftü Efendi, istasyon ve jandarma kumandanları, telgraf müdürü, memurlar, askerî zabıtlar ile kalabalık bir halk tarafından karşılandı. Bilecik'te demiryolları işletme müdürü Miralay Fuat Ziya Bey [Çiyiltepe] de kafileye katıldı ve İzmit'e kadar “*seyr u seferi*” bizzat idare etti.

Bilecik'te hazırlanan ve Mustafa Kemal Paşa'yı bekleyen trenin lokomotifleri bayrak ve defne dallarıyla donatılmıştı.⁴⁰ Tren, Paşa ve beraberindeki heyetle saat 9:30'da Bilecik istasyonundan hareket etti. Buradan sonra trenin ilk durağı yaklaşık 20 kilometre ilerideki Vezirhan'dı. Bayraklarla süslenen istasyonda toplanan Vezirhan ahalisi, Mustafa Kemal Paşa'yı taşıyan treni bekliyordu. Tren, istasyona girince memurlar, halk ve jandarma kumandanının hazır bulunduğu bir karşılama töreni yapıldı. Mustafa Kemal Paşa kendisine eşlik eden birkaç kişiyle trenden indi ve ahalinin hatırlarını sorarak kendileriyle kısa bir hasbihâl ettikten sonra yeniden trene bindi.⁴¹

38 Kâzım Karabekir, *Günlükler*, ... s. 841.

39 Örnekler için bkz. Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit*..., s. 30-35, 44-47.

40 Mustafa Kemal Paşa'nın defne yapraklarıyla süslenmiş bir lokomotifle karşılanması son derece manidardır. Zira zafer kazanmış konutanların defne yapraklarıyla temsil edilmesi oldukça eski bir gelenektir. Antik Yunan ve Roma'da muzaffer komutanlar ve imparatorlar defne çelengiyle taçlandırılırdı. Bkz. Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma, Antik Akdeniz Uyarlıkları*, Çev. Suat Kemal Angı, Dost Kitapevi, Ankara, 2003, s. 369. Bilecik'te de Mustafa Kemal Paşa'nın, muzaffer komutanlara özgü bir sembol olan defne yapraklarıyla karşılanması aynı zamanda onun prestijini yansıtmaktadır. Buna dair başka örnekler de vardır. Örneğin İstanbul'un kurtuluşu sırasında da Türk ordusunun geçeceği Kadıköy ve Haydarpaşa defne dallarıyla süslenmişti. Bkz. Feyza Kurnaz Şahin, “Lozan Antlaşması Sonrasında Türk-İngiliz İlişkilerinde Çatışmanın Devamına Bir Örnek: Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının Tahribi Meselesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 57, 2023, s. 147.

41 Recep Zühtü, “Eskişehir'den İzmit'e Doğru”, s. 1.

5. Osmaneli (Lefke) İstasyonunda Manzume Okuyan Çocuk

Vezirhan istasyonunda hareket eden Mustafa Kemal Paşa'yı daha görkemli bir tören yine yaklaşık yirmi kilometre ilerideki Osmaneli'nde beklemekteydi. Osmaneli istasyonunda heyetin karşılaştığı manzarayı, o gün orada hazır bulunan Recep Zühtü Bey ay-nen şöyle aktarmaktadır:⁴²

“Yine halk ve memurdan mürekkep kesif bir kitle... Buna bir de bayrakları omuzlarında irili ufaklı mektepliler zümresi iltihak ediyor. Paşa hazretlerine karşı manzum hitabelerde bulundular. Küçük bir çocuk Paşa hazretlerini pek mükedder eden kara haberlerden malumattar olmadığı için valideleri merhumenin ağızlarından bir manzume okudu. O manzume derin kederi yeniden deşti. Fakat bütün tesirlerine rağmen Paşa hazretleri hissiyatlarına hâkim oluyorlardı ve metanetlerini muhafaza ediyorlardı. Mektep çocuklarının nezafet hususundaki bakımsızlığı büyük Gazi'nin nazar-ı dikkatini celp etti ve bu hususta fevkalade dikkatli ve ihtimamkâr bulunması için muallimlerine ihtaratta bulundular. İstikbalde bulunan köylü kadınların, “-Nasılısınız hanımlar?” hitabıyla hatırlarını istifsar ettiler ve kendilerini selamladılar. Kadınlar, Paşa hazretlerinin hitabından pek memnun bulunuyorlardı. Ahali ve kadınların medid hayır duaları arasında buradan hareket ettik.”

Mustafa Kemal Paşa, seyahati boyunca bütün istasyonlarda törenlerle karşılanırsa da şimdiye kadar sadece Osmaneli istasyonunda kendisine mektep çocuklarının manzume okuduğu bu şekilde kayıtlara geçmiş oluyordu. Bu durum seyahatin en istisnai, diğer bir ifadeyle beklenmedik gelişmelerinden biriydi. Dahası okunan şiir, Paşa'nın henüz vefat etmiş annesinin ağzından kaleme alınmıştı.

Osmaneli'ne gelen Mustafa Kemal Paşa'nın huzuruna neden çocukların çıkartıldığı ve bu çocuklara neden manzume okutturulduğuna dair mevcut kaynaklarda bir bilgi olmadığı gibi okunan manzumenin neden taze bir vefat haberiyle ilgili olduğunu ortaya koyacak bir açıklama bulunmamaktadır. Mustafa Kemal Paşa, Eskişehir'deki temaslarında görüldüğü gibi daha çok yerel bürokrasi ile görüşerek bölgedeki problemleri anlamaya çalışmaktaydı. Buna karşılık Bilecik, Vezerhan ve Osmaneli'nde istasyonlarda durmasına rağmen sadece kısa görüşmeler yaparak yoluna devam etmişti. Diğer bir ifade ile bu mıntikalarda Paşa'nın uzun konuşmalar yaparak halkın sorularına cevap verebileceği toplantılar planlanmamıştı.

Hâlbuki Mustafa Kemal Paşa'nın seyahatinde güzergâhı üzerinde bulunan Bilecik ve çevresi Millî Mücadele esnasında büyük yıkımlara uğramıştı. Hiç şüphe yok ki Mustafa Kemal Paşa bu bölgedeki tahribatı yakından biliyordu. Ancak annesinin vefat haberini

42 Recep Zühtü, “Eskişehir'den İzmit'e Doğru”, s. 1.

aldıktan sonra bir müddet Eskişehir'de beklemiş, bu esnada kendisiyle buluşmak için İstanbul'dan gelecek olan gazeteciler de İzmit'e varmıştı. Hatta 15 Ocak'ta henüz Eskişehir'de bulunan Mustafa Kemal'in İzmit'te beklendiğine dair gazetelerde haberler dahi çıkmıştı.⁴³ Bundan dolayı Mustafa Kemal Paşa hızlı hareket etmek istiyor, güzergâhı üzerinde sadece istasyonlarda kısa molalar vererek bir an önce İzmit'e gitmeye çalışıyordu. Muhtemelen Bilecik ve Vezirhan'da Mustafa Kemal Paşa'nın çok vakit kaybetmediğini haber alan Osmaneli ahaliyi ayaklarına kadar gelen Paşa için sembolik bir tören planlanmış olmaydı. Bu amaçla çocuklara belki birkaç saat içerisinde ezberleyecekleri manzumeler hazırlanmıştı.

Recep Zühtü Bey'in yukarıdaki aktardıklarında, her ne kadar mektep çocuklarının Zübeyde Hanım'ın vefatından habersiz olduklarını anlaşılsa da belki de Paşa'yı teselli etmek için çocuklardan birine bu tema üzerine öğretmenleri bir şiir ezberletmişti. Ancak Mustafa Kemal Paşa, şiirin kendisinden çok çocukların bakımsız hâllerine üzülmüş ve bu hususa dikkat etmelerini öğretmenlerine tembih etmişti. Mustafa Kemal Paşa'ya manzume okuyan çocuklar muhtemelen onun karşısına en parlak elbiseleriyle çıkmıştı. Buna rağmen Anadolu'da yoksulluk ve savaşın getirdiği zor koşullar, insanların temel ihtiyaçları tedarik etme konusunda bile nasıl zorluklar yaşadığını göstermektedir.

Öte yandan Mustafa Kemal Paşa'ya Osmaneli istasyonunda bir mektep çocuğunun şiir okuması Recep Zühtü Bey'in yukarıdaki anlatımıyla sınırlı değildir. Mustafa Kemal Paşa'yı Osmaneli'nde trenden inip istasyona yürürken gösteren bir fotoğraf ile Osmaneli istasyonunda şiir okuma törenini yansıtan iki ayrı fotoğraf daha çekilmişti (Bkz. GörSEL 1, 2 ve 3).⁴⁴ Bu görüntülerin üçünün de Osmaneli istasyonunda çekildiği anlaşılmaktadır. Zira hem devrin kaynakları hem de seyahate katılanların aktardıkları,

43 "Gazi Paşa Bugün İzmit'te Bekleniyor", *Tanin*, nr. 94, 15 Kânunusani 1923, s. 3.

44 Bu görüntülerin arka kısmına bakılırsa fotokart şeklinde yani postada kullanılması için hazırlanmışlardı. Ancak oldukça nadir olan bu görüntülerin postada kullanılan bir örneğini tespit edemedim. Dahası fotoğrafları kimin çektiğine dair ne devrin kaynaklarında ne de sonraki araştırmalarda herhangi bir bilgiye rastlamadım. Bununla birlikte fotoğrafların heyetle beraber hareket eden fotoğrafçı Esat [Nedim] Bey [Tengizman] tarafından çekilmiş olması muhtemeldir. Oldukça sembolik olan bu görüntüler, birbiriyle çelişen pek çok açıklama ile bugüne kadar onlarca kitapta yayımlanmıştır. Örneğin, Doğan Kardeş Matbaası'nda 1971 yılında basılan *Fotoğraflarla Atatürk'ün Hayatı, Doğumundan Ölümüne Kadar* isimli kitapta bu fotoğraflara da yer verilmiş ve şu açıklama yapılmıştır: "UZUN MANZUME: Vezirhan'da bir çocuk uzun bir manzume okumuştur. Mustafa Kemal Paşa çocuğa teşekkür etti. Fakat yanındaki büyüklere dönüp: 'Bu yaşta bir çocuğa bu kadar uzun bir manzume ezberletmek doğru değildir.' dedi. VEZİRHAN'DA: Vezirhan'a vardıkları zaman bardaktan boşanırcasına yağmur yapıyordu. Buna rağmen bütün Vezirhanlılar onu görmeye hazırlanıyordu. VE O ÇOCUKLAR: Yalnız o çocuklar değil, bütün memleket çocukları da Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı seviyorlardı. Nitekim Osmaneli'nde öğrenciler kendisini şiir yağmuruna tutmuşlardı. Hepsini birer birer dinledi." *Fotoğraflarla Atatürk'ün Hayatı, Doğumundan Ölümüne Kadar*, Doğan Kardeş Matbaası, İstanbul, 1971, s. 135-137. Buna karşılık *Eskişehir Basınında Atatürk, 1919-1989* (Eskişehir, 1968) isimli kitapta, Mustafa Kemal Paşa'nın yürürken çekilmiş fotoğrafı "Atatürk Eskişehir tren istasyonunda" açıklamasıyla yer almıştı.

Mustafa Kemal Paşa'nın sadece Osmaneli istasyonunda manzume okuyan mektep çocukları⁴⁵ tarafından karşılandığını ortaya koymaktadır.

Ne var ki bu üç görüntünün de dar bir perspektiften çekilmiş olması sadece görüntüye dayalı mekân tespiti yapmayı imkânsız kılmaktadır. İlk görüntüde (Resim 1), önlerine serilmiş bir halıya doğru yürüyen Mustafa Kemal Paşa'nın hemen arkasında Fevzi Paşa, Kâzım Karabekir ve Cevad Abbas Bey [Gürer] görülmektedir. Aynı kişiler ikinci görüntüde, buldukları yerler ve dizilişleri neredeyse aynı kalarak sıralanmakta, hatta tren rayının sağında bulunan Mustafa Kemal'in konumu hiç değişiklik göstermemektedir. Sadece Kâzım Karabekir bir miktar sola kaymış, böylece Mustafa Kemal yine Fevzi Paşa ile Kâzım Karabekir'in önünde durmuş fakat aralarındaymiş gibi konumlanmıştı. Üçüncü görüntü ise tamamen farklı bir perspektiften çekildiği için Mustafa Kemal Paşa ve heyette bulunan Cevad Abbas Bey'den [Gürer] başka hiçkimse kadraja girmemişti. Bu durum, ilk iki fotoğrafın aynı yerde fakat üçüncü fotoğrafın farklı bir mekânda çekildiği intibamı uyandırmaktadır.

Görsel 1: Mustafa Kemal Paşa, Osmaneli istasyonunda trenden indikten hemen sonra

(Yazarın koleksiyonu)

45 Seyahatinin devamında İnönü istasyonunda da mektep talebeleri Mustafa Kemal Paşa'ya şiir okuyacaktı. Ancak orada şiir okuyan kız öğrencilerdi.

Görsel 2: Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki heyet, manzume okuyan çocuğu dinlerken
(Yazarın koleksiyonu)

Görsel 3: Mustafa Kemal ve Osmaniye halkı başka bir çocuğu dinlerken
(Sabri Özlü Koleksiyonu, Bilecik Belediyesi Yaşayan Şehir Müzesi)

Bu durum, literatürde fotoğrafların nerede çekildiğiyle ilgili karmaşanın temel nedeni oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle üç fotoğrafın farklı ve dar perspektiflerden çekilmiş olmasının mekân tespiti yapmaya imkân vermeyişidir. Fakat gazetelerdeki günlük haberler ve seyahate katılanların kaydettiği bilgiler dikkatle incelendiğinde, çeşitli istasyonlarda Mustafa Kemal Paşa'nın trenden inerek halk ile konuştuğu belirtilmesine rağmen kendisine mektep çocuklarının hitapta buldukları kaydedilmemektedir.

Fotoğraflarda Mustafa Kemal Paşa'nın giyimi, halka vermek istediği görüntü ve imajı da ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur. Mareşal Fevzi Paşa dışında, Mustafa Kemal Paşa da dahil heyette bulunanların kalpak giydikleri dikkat çekmektedir. Postekiden yapılan ve post, Çerkes, Tatar, Rus gibi pek çok çeşidi olan kalpağı⁴⁶ Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele döneminde özellikle sivil kıyafetin üzerine sıklıkla giymekteydi. Kalpağın aynı zamanda Orta Asya kaynaklı olması, Anadolu'ya yönelen askerler için Türklüğün bir simgesine dönüşmesini sağladı. Öyle ki kalpak, bu özelliği sayesinde Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinden şapka inkılabına kadar neredeyse resmî bir hüviyet kazandı.⁴⁷

Millî Mücadele döneminde ise Mustafa Kemal Paşa'nın sıklıkla kalpak giymesi, kısa sürede kalpağın yaygınlaşmasını sağlayacaktı. Henüz Millî Mücadele başlamadan Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya Osmanlı üniformasının üzerine kalpak giyerek gitmişti. Hatta Erzurum Kongresi'nde başında fes olsa da kısa bir süre sonra Anadolu'da aşına olunmayan bir kalpak giydi. Kuzu postundan yapılmış olan bu kalpak sonraki yıllarda adını Mustafa Kemal Paşa'dan alarak "Kemali Kalpak" olarak şöhret kazandı. Hatta Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de birkaç kişi hariç çoğu kişi kalpak giymeye başladı. Zamanla halk arasında da "Kemali Kalpak" yayılmıştı.⁴⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahati esnasında uğradığı Osmaneli'nde çekilen görüntülerde de üzerinde bu kalpak görülmektedir. Paşa'nın beraberindeki heyet de kendisine uyumlu bir kıyafet tercih etmiş; kalpak giymiş ve kravat takmıştı. Millî Mücadele döneminin giyim kuşamını doğrudan yansıtan fotoğraflarda, sadece Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili sıfatıyla seyahat heyetinde yer alan Mareşal Fevzi Paşa askerî üniformasıyla görülüyordu. Ocak ayı olması hasebiyle palto giyen diğer askerî zevatın ise yakalarında rütbeleri görülmekteydi.

46 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946, s. 152.

47 Emine Bilgehan Türk, "Millî Bir İmge Olarak Türk Romanında Kalpak", *Gazi Türkiyat*, C. 22, Bahar 2018, s. 161.

48 Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015, s. 148. Kalpak, Millî Mücadele döneminde o kadar sık kullanılmaktaydı ki Samim Kocagöz (1916-1993), İzmir'in işgalden kurtarılışını anlattığı romanına Türk askerlerinin giydikleri kalpaktan hareketle *Kalpaktılar* ismini vermişti. Bkz. Samim Kocagöz, *Kalpaktılar*, Ataç Kitabevi, İstanbul, 1962.

Fotoğraflarda ayrıca Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben manzume okuyan iki ayrı erkek çocuk görülmektedir. Çocuklar Paşa'nın karşısında askerî hazırol vaziyetinde duruyor ve doğrudan Paşa'nın yüzüne bakıyorlardı. Bu durum Millî Mücadele liderininin Mustafa Kemal Paşa'nın halkın zihninde askerî bir kişilik olarak yer ettiğinin açık bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Anlatılanlardan bağımsız olarak bu fotoğrafları Lefke (Osmaneli) ile ilişkilendiren ilk bilgiler de yine devrin kaynaklarında yer almaktadır. Yukarıda listelenen fotoğraflardan üçüncüsü *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinin 24 Kânunusani 1923 tarihli nüshasında “*Lefke istasyonunda mektep çocukları Gazi Paşa'nın huzurunda manzume okurken...*” açıklamasıyla yayımlanmıştı.⁴⁹ İkinci fotoğraf ise yine aynı gazetede 30 Kânunusani 1923 tarihinde “*Büyük Gazi'nin seyahat intibalarından: Lefke'de mektep çocuklarıyla görüşürken*” açıklamasıyla yer almıştı.⁵⁰ (Bkz. Görsel 4-5) Birbiriyle tutarlı olan bu açıklamalar, çocukların manzume okurken görülen fotoğraflarının Lefke yani Osmaneli'nde çekildiğini teyit etmektedir.

Görsel 4-5: *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde 24 ve 30 Ocak 1923 tarihlerinde yayımlanan fotoğraflar. (Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Koleksiyonu)

Öte yandan, yukarıda alıntılanan Recep Zühtü'nün anlatımı sanki ikinci ve üçüncü fotoğrafların birer tasviri gibidir. Görüntülerde hazır ol vaziyetinde iki ayrı mektep talebesi Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben bir şeyler okurken görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki heyet ise kemal-i ciddiyetle çocukları dinlemektedir. Okudukları yahut söyledikleri şeylerin en azından bir tanesinin manzume olduğu da yine Recep Zühtü Bey tarafından ileri sürülmektedir. Zira Recep Zühtü Bey, o anı tasvir ederken

49 Recep Zühtü, “Eskişehir'den İzmit'e Doğru”, s. 1.

50 *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 726, 30 Kânunusani 1923, s. 1.

“küçük bir çocuk” şeklinde tekil bir ifade kullanarak sadece bir çocuğun Mustafa Kemal Paşa’ya annesinin ağzından bir manzume okuduğunu aktarmaktadır. Muhtemelen çocuklardan sadece birisi Paşa’nın validesinin ağzından bir manzume okumuş, diğeri ya da diğeri Mustafa Kemal Paşa’ya farklı hitaplarda bulunmuşlardır.

Mustafa Kemal Paşa’nın dikkatini çeken çocukların bakımsızlığı konusu ise üçüncü görüntüde net bir şekilde görülmektedir. Ayrıca ikinci ve üçüncü fotoğraflarda Mustafa Kemal Paşa’nın duruşunun hiç değişmemesi, birinci ve ikinci görüntüde ise sol ayağının ray tarafında bulunması üç fotoğrafın da aynı mekânda çekildiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Denilebilir ki trenden inen Mustafa Kemal Paşa’yı -birinci fotoğrafta görüldüğü şekliyle heyetle beraber hareket eden fotoğrafçı -muhtemelen fotoğrafçı Esat [Nedim] Bey [Tengizman]- hemen görüntülemişti. Kısa bir süre sonra istasyona varılmış ve burada Paşa şiirle karşılaşınca ikinci fotoğraftaki görüntü alınmıştı. Nihayet fotoğrafı çeken kişi Paşa’yı bir de halkla birlikte görüntülemek istediğinden, Mustafa Kemal Paşa’ya yakın duran Salih Bey dışında heyetten hiç kimseyi kadraja almamıştı. Böylelikle Osmaneli halkı ve mektep talebeleri ile Mustafa Kemal Paşa’nın birlikte görüldüğü üçüncü fotoğrafı çekmişti.

Bu fotoğraflarla ilgili son bir husus da Mustafa Kemal Paşa’ya okunan manzumenin ne olduğu ve bunu kimin okuduğu meselesidir. Maalesef ne Recep Zühtü Bey ne de bu olaya şahit olan bir başkası okunan şiirin ne olduğu veya okuyan kişinin kimliği hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Osmaneli Belediyesi’nin yayınladığı bir kitapta şiiri okuyan kişinin Kemal Keskin adlı bir öğrenci olduğu herhangi bir kanıt gösterilmeksizin ileri sürülmektedir.⁵¹ Bunu doğrulamak mümkün olmasa da *Yeni Yol* mecmuasında 1925 yılı için seçilen “Çalışkan Yavrularımız” listesinde Osmaneli mektebinden 8 numaralı Kemal Efendi’nin fotoğrafı⁵² şiir okuyan çocuklara benzerliğiyle bu ihtimalin doğru olabileceğini düşündürmektedir. (Bkz. Görsel 6) Daha da önemlisi Nisan 1924’te yayımlanan *Yeni Yol* mecmuasında, Başmuallim Talat Bey [Kayıhan] ile erkek muallim mektebi çocukları birlikte görülmektedir. (Bkz. Görsel 7) Denilebilir ki Mustafa Kemal Paşa’yı istasyonda ellerinde bayraklarla karşılayan ve ona manzume okuyan çocukların tamamı, Başmuallim Talat Bey’in muallimlik yaptığı Osmaneli erkek mektebinin bu talebeleriydi.

51 *Osmaneli*, Osmaneli Belediyesi Yayını, 2018, s. 32-33.

52 “Çalışkan Yavrularımız”, *Yeni Yol*, nr. 63, 12 Şubat 1925, s. 617.

Görsel 6: Osmaneli mektebinden Kemal Efendi'nin fotoğrafı⁵³

Görsel 7: Osmaneli merkez erkek mektebi talebeleri, mektep müdürü Talat Kayıhan Bey ve beden terbiyesi muallimi Osman Bey⁵⁴

53 "Çalışkan Yavrularımız", *Yeni Yol*, nr. 63, 12 Şubat 1925, s. 617.

54 *Yeni Yol*, nr. 31, 5 Nisan 1924, s. 103.

Talabeleriyle birlikte fotoğraf çektiren ve *Osmaneli Tarihi* ismiyle bir de kitapçık neşreden Osmaneli Başmuallimi Talat Bey, ne yazık ki Mustafa Kemal Paşa'nın bu ziyareti hakkında hiçbir şey yazmamıştır. Kitapçığın kapağında Mustafa Kemal Paşa'nın fotoğrafına yer vermesine ve içerisine pek çok fotoğraf yerleştirmesine rağmen ne Osmaneli istasyonunda çekilen fotoğraflar ne de karşılama merasimiyle ilgili herhangi bir görsel veya bilgi kitapta bulunmamaktadır.⁵⁵

6. Mustafa Kemal Paşa'nın İzmit Basın Toplantısı

Osmaneli İstasyonundan sonra Mekece istasyonunda da yine kalabalık bir halk kitle-si Mustafa Kemal Paşa'yı istikbal etmişti. Ancak Mekece'de bu sefer mektep talebelerinin azlığı Paşa'nın dikkatini çekmişti. Bu durumun sebebini muallime soran Mustafa Kemal, 35 haneden ibaret olan köyde talebe miktarının 20 kadar olduğu öğrenmişti. Bunun üzerine Paşa muallime, “*galiba çocukların tamamı mektebe devam etmiyorlar*” diye sordu. Muallim gayet soğukkanlı bir şekilde “*Hayır Paşa Hazretleri, çocuklar zaten bu kadar!*” şeklinde cevap verince Mustafa Kemal Paşa, alay kumandanı Cevad Bey'e dönerek köylere her hususta yardım yapılması için talimat verdi.⁵⁶

Mustafa Kemal Paşa Arifiye istasyonuna vardığında burada kendisini Adapazarı Kaymakamı, Müdafaa-i Hukuk ve belediye azaları ile eşraf, tüccar ve ahaliden oluşan bir heyet beklemekteydi. Arifiye'den sonra yoluna devam eden tren, ancak 15 Ocak günü öğleden sonra saat dört buçukta İzmit istasyonuna ulaşabildi.

Hakimiyet-i Milliye gazetesi, İzmit istasyonunda Mustafa Kemal'i, Birinci Ordu Kumandanı Nureddin Paşa ve erkân-ı harbiyesinin yanı sıra İstanbul basınından Adnan Bey [Adivar], Halide Hanım [Adivar], İstanbul matbuat erkânından Suphi Nuri [İleri], Yakup Kadri [Karaosmanoğlu], Ahmet Emin [Yalman], Velid Ebüzziya, İsmail Müştak; Erkân-ı Harp mirlivalarından Edip, İzmit Mutasarrıfı, İzmit eşraf ve tüccarı ile binlerce halkın istikbal ettiğini aktarmaktaydı. Ayrıca gazete istasyonda askerî bir kıta ile resmî karşılama töreni yapıldığını kaydetmekteydi. Merasimin yapıldığı istasyon binası da hem içeriden hem de dışarıdan süslenmişti. Törenden sonra Mustafa Kemal Paşa, ika-meti için hazırlanan kasma doğru, hafif bir yağmur eşliğinde, güzergâh boyunca kendisi-ni selamlamak için toplanan ve millî marş okuyan mektepliler ile binlerce halk arasın-dan yürüyerek gitti.

55 Başmuallim Talat Bey'in eseri için bkz. *Osmaneli Tarihi*, İstanbul, 1926, s. 32.

56 Recep Zühtü, “Eskişehir'den İzmit'e Doğru”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 721, 24 Kânunusani 1923, s. 1-2.

Mustafa Kemal Paşa, karşılama töreninden sonra akşam yemeğini yemiş ve akabinde İstanbul'dan gelen gazeteciler heyetini kabul etmişti.⁵⁷ İzmit Köşkü'nde yapılan bu görüşmeye İstanbul matbuatının önde gelen isimleri katılmıştı. Tutanaklara göre bu kişiler şunlardı: İstanbul mebusu Adnan Bey [Adıvar], Halide Edip Hanım [Adıvar], *Vakit* gazetesi başyazarı Ahmed Emin Bey [Yalman], *Tevhid-i Efkâr* gazetesi başyazarı Velid Bey [Ebüzziya], *İleri* gazetesi başyazarı Suphi Nuri Bey [İleri], *İkdam* gazetesi yazarı Yakup Kadri Bey [Karaosmanoğlu], *Tanın* gazetesi yazarı İsmail Müştak Bey [Mayokan], *Akşam* gazetesi yazarı Falih Rıfki Bey [Atay], *İleri* gazetesi yazarı Kılıçzade Hakkı Bey [Kılıç]⁵⁸

Konuşmaya Mustafa Kemal Paşa gazetecilere ne öğrenmek istediklerini sorarak başladı. Gazeteciler, sulh, seçim, İstanbul'un durumu, kurulması planlanan Halk Fırkası, Büyük Millet Meclisi'nde ortaya çıkan cereyanlar, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, savaş sorumlularının cezalandırılıp cezalandırılmayacağı, nüfus ve göç meselesi, hilafet gibi konuları ortaya attı.⁵⁹ Bütün bu konular arasında Mustafa Kemal Paşa, Suphi Nuri Bey'in "Mudanya Mukavelesi akdedilmese idi ordular harekâtına devam etseydi daha iyi olmaz mı idi?" sorusunu gündemine alarak söze girdi. Öyle anlaşılıyor ki Mustafa Kemal Paşa, yanıt bekleyen tüm sorulara Millî Mücadele'de elde edilen başarıyı vurgulayarak cevap vermeyi tercih etmişti. Mudanya Konferansı'nı öncelikli olarak görüşmek istediğini söyleyerek Suphi Nuri Bey'e hitaben "Harekât-ı askeriye ile istihsal edilecek maksat ne olabilirdi?" şeklinde karşı bir soru sorunca umduğu bir cevap almıştı: "Misak-ı Millî'yi harben temin etmek..."⁶⁰

Bu cevap, Mustafa Kemal Paşa'ya sözü Millî Mücadele'nin başlarına götürme fırsatı tanıdı. Böylece Harb-i Umumi'den başlayarak Millî Mücadele'nin gayesini anlattı. Mustafa Kemal'e göre Millî Mücadele'nin maksat ve gayesi milletin tam bağımsızlığını ve kayıtsız şartsız egemenliğini sağlamak, ayrıca bunu sürdürmektir. Milletin bağımsızlığı kazanabilmesi için gerekli olan şartların Misak-ı Millî olarak ifade edildiğini söyleyen Paşa, millî hâkimiyetin de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile tespit edildiğini aktardı. Sonra sözüne şöyle devam etti: "Misak-ı Millîmizin istihdaf ettiği gayeye ordularımızın muzafferiyeti ile vasıl olduk. Bu maddi muvaffakiyeti siyasi olarak tespit için

57 "Gazi Paşa İzmit'te", *Tanın*, nr. 96, 17 Kânunusani 1337, s. 1; "Mustafa Kemal, Fevzi ve Kâzım Paşalar Dün İzmit'e Muvasalat Ettiler", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 3606-578, 17 Kânunusani 1923, s. 1 ve 3; "Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Seyahatleri", *Vakit*, nr. 1833, 17 Kânunusani 1339, s. 1 ve 3; "İzmit'e Giden Heyet", *Akşam*, nr. 1552, 17 Kânunusani 1339, s. 2; "Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmit'te", *İkdam*, nr. 9281, 17 Kânunusani 1923, s. 1.

58 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 82.

59 "İzmit Mektubu, Gazi Kumandanın Seyahati", *Tanın*, nr. 97, 18 Kânunusani 1923, s. 2.

60 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 82-84.

murahaslarımız Lozan'da müzakerat ile meşguldür. Murahhaslarımızın elindeki düstur Misak-ı Milli'dir."⁶¹

Böylece Mustafa Kemal Paşa konuyu Lozan Konferansı'na getirdi. Lozan'da görüşülen Batı Trakya, Musul, Boğazlar, Kapitülasyonlar gibi meselelere kısaca değindi. Batı Trakya'yı Misak-ı Millî kapsamında görenlerin hiçbir şey düşünmediğini söyleyen Mustafa Kemal Paşa, burasının Türkiye'ye bırakılmasını bir zaaf olarak gördüğünü söyledi. Zira ona göre Batı Trakya'nın kuzeyinde Bulgaristan, güneyinde deniz, batısında ise Yunanistan bulunmaktadır. Dolayısıyla bu arazi iki düşman kuvvet arasındadır. Burasını elde tutmak için sarf edilecek olan kuvvet buradan elde edilecek olan istifadeye karşılık gelmeyecektir. Mustafa Kemal "*Anavatan'ın selameti nokta-i nazarından Garbi Trakya'dan sarf-i nazar etmek*" gerektiğini düşünmektedir.⁶²

Gazetecilerin ortaya attığı meselelerden biri olan Musul meselesi hakkında Mustafa Kemal Paşa, Lord Curzon'un Musul'u Irak'ın bir parçası olarak gördüğünü aktardı ve Türkiye'yi oradaki petrole ortak etmek önerisinde bulunduğunu söyledi. Bunu kabule yanaşmayan Paşa "*Musul vilayeti bizim için petrol değil, memleket meseledir. En son safha budur*" açıklamasını yaptı.⁶³

Arkasından sözü Türkiye'nin Rus, Afgan, İran gibi devletlerle ilişkilerine getiren Mustafa Kemal Paşa, daha sonra konuyu iç politikalara taşıdı. Paşa, gazetecilerin sorularına da cevap teşkil edecek şekilde savaştan sonra imar, nüfus ve göç meseleleri ile Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ve meclisteki fikir ayrılıkları üzerinde durdu. Örneğin Ankara'nın imarı konusunda gazetecilere şöyle bir demeç verdi⁶⁴:

"Ankara emin olun çok latif bir yerdir. Ufukları vasisidir. Ve şimdi bir Amerika kumpanyası ile görüşüyoruz. O da oranın imarı için bir proje yapıp hükümete vermiştir. Onun teminatına göre dünyada bu kadar latif bir şehir olmayacaktır. Şimdiki gar da büyük bir gar oluyor. Cenuba doğru daha garlar olacak ve aynı zamanda 175 m. arzında bir bulvar yapılıyor, bir tepe var, o, derenmadar büyük bir park gibi oluyor ve bu parkın daha cenubunda bir göl olacaktır. Zat-ı alileri zannederim, bunu bilirler. Bu göle nazır ve büyük parkın içerisinde, tepenin zirvesinde gayet latif ve cesim bir Büyük Millet Meclisi binası oluyor ve onun civarında vekaletler devairi bulunuyor ve bir de mahfel yapılıyor. Hülasa Ankara dünyanın en güzel şehri oluyor. Elektrik tenviratı da olacaktır. Velhasıl her şeyi olacak. Onun için çalışmaya, her taraftan daha elyaktır. Binaenalyh bütün nazarlarımızı oraya dakiniz."

61 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 88.

62 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 90.

63 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 92.

64 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 110.

Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'nın imarı konusunda görüşüklerini söylediği Amerikan kumpanyası Chester Şirketi'ydi. Amiral Colby Mitchell Chester'den (1844-1932) ismini alan bu Amerikan şirketi, Meşrutiyet'in 1908'de yeniden ilan edilmesinden sonra tarım makinelerini Türkiye'ye getirme, demiryolu inşa etme ve petrol kaynaklarını işletme gibi alanlarda girişimlerde bulunmuştu. Amiral Colby'nın oğlu ve 1923'te şirketin yöneticisi olan Arthur Chester hükûmete, Ankara'nın güneybatısındaki bir tepe üzerinde yeni bir şehir kurma konusunda proje sunduğunu ve buna şehrin bir haritasını da eklediğini belirten bir açıklama yapmıştı. Bu projeye göre bahsedilen yerde 20 kilometrekarelik bir arazi şirkete devredilecek ve üzerinde Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükûmet için gerekli olan daireler inşa edilecekti. Bu işin bedeli de yaklaşık 10 milyon lira civarındaydı. Ayrıca Arthur Chester şehrin ortasına suni bir göl yapılacağını da duyurmuştu.⁶⁵ Mustafa Kemal Paşa'nın açıklamalarıyla tutarlı olan bu gelişmeler Milli Mücadele sonrasında hızlı bir imar faaliyetlerine başladığını göstermektedir.

Gazetecilerle İzmit'te yaptığı görüşmede ülkede savaşlardan dolayı iyice azalan nüfusun durmuna da değinen Mustafa Kemal Paşa, Anadolu halkının sekiz milyonu geçmeyeceğini söyledi. Anadolu halkının savaşlarda yok olup gittiğini belirten Mustafa Kemal, *"Süveyş Kanalı açılalı kırk beş sene olduğu halde, bu müddet zarfında Yemen'e gidip ölen Anadolu çocuklarının miktarı zannedirim bir buçuk milyondur"* dedi. Bunu telafi etmek için *"sıhhi ve içtimai tedbirler"* almanın gerektiğini belirterek *"Bunun için icap ederse ve aramızda yoksa, nerede varsa oradan mütehasıs celbedeceğiz"* sözlerini kullandı. Mustafa Kemal'e göre ülke sınırları dışında kalan aynı ırk ve kültürden unsurlar da getirilecek ve onlar da müreffeh bir hâlde yaşatılarak nüfus arttırılacaktı. Bu konuda şu öneride bulunmaktaydı: *"Eğer Rusya'dan da getirmek mümkün olursa oradan da getireceğiz. Fakat bence Makedonya'dan ve Garbi Trakya'dan kamilen Türkleri buraya nakletmek lazımdır ve bir daha Avrupa seferi yaparak oralara gitmeyi düşünmemeliyiz."* Bu konu üzerinde başka bir görüş olup olmadığını sorduktan sonra cevap alamayınca şöyle konuştu⁶⁶:

"Efendim, bu memleket Almanya'nın iki mislidir. Almanya'da yetmiş milyon nüfus vardır. Bizde sekiz milyon vardır. Bu memlekette nüfus, beslenememekten ölüyor değildir, fakat bu halkı yegane öldüren cehalettir. Ve bilhassa evinde, köyünde, memleketinde çalışmaktan mahrumiyettir. Onun için mühim tedbirlerden biri de fikr-i fütühattan vazgeçmek ve askerlik yükünü milletin üzerinden biraz tahfif etmek ve hayat-ı askeriyeyi öyle bir mektep haline koymaktır ki hem vatani müdafa edebilecek derecede sanat-ı askeriyesini öğrensün ve hem de memleketine avdet ettiği zaman bütün köy için ve köy halkı için ve hayatı için nafi olabilecek şeyleri öğrensün."

65 Bilmez Bülent Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 271.

66 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 112-114.

Konuşmasının devamında meclisteki fikir ayrılıklarından bahseden Mustafa Kemal böylelikle sözü hilafet meselesine getirdi. Paşa'ya göre mecliste fikir ayrılığına sebep olan konulardan biri de saltanatın kaldırılmasından sonra siyasi gücünü kaybettiğine inanılan hilafet meselesiydi. Kendisi bu durumu şöyle açıklıyordu⁶⁷:

“Hilafet ve saltanat yekdiğerinden ayrıldıktan sonra bazı hevaceleleri büyük bir teessür kapladı, o kadar ki kendi dinlerinden ve imanlarından şüphe etmekte olduklarını ifadeye başladılar. Acaba ben bu şerait dahilinde Müslüman mıyım? Bu suretle hevacelelerin en cahilleri onlara iltihak etmiştir ve binaenaleyh halife böyle olmaz. Halifeye kudret, kuvvet lazımdır, salahiyyet lazımdır demeye başladılar.”

Mustafa Kemal Paşa'ya göre bu şekilde ortaya çıkan fikir ayrılığı meclisteki bazı milletvekillerinin hocalardan destek almasıyla büyüdü. Ayrıca Paşa, halifeye saltanatın sağladığı siyasi desteği temin etme konumunda olan meclisin mevcut durumuna söz konusu kişilerin itiraz etmediklerini söyledi. Ancak yarın bir gün meclis başkanlığına Mustafa Kemal Paşa'dan başka birisinin gelmesi hâlinde aynı düzen sağlanamayabilirdi. Dolayısıyla o makamda bulunan kişi öyle bir kişi olmalıdır ki konumu seçimle veya başka şeylerle kısıtlanmamalıdır. O hâlde meclis başkanlığı makamında kim oturmalıdır? Meclisteki muhalif gruba göre elbette bu kişi halife olmalıdır. Bunlara göre halife, meclis reisi yapıldığında artık bir şeyi düşünmeye ihtiyaç kalmayacaktır. Böylece o makama kimse gözünü dikemeyecektir. Halife de meclisin kanunlarını ve hükümetin kararlarını tasdik edecektir.⁶⁸

Fikir ayrılığına sebep olan meseleyi bu şekilde özetleyen Mustafa Kemal Paşa, durumun böyle olup olmadığına dair Adnan Bey'den de onay aldıktan sonra Karahisar-ı Sahip (Afyon) mebusu İsmail Şükrü Bey'in [Çelikalay] Ankara'da *Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi* isimli bir kitap bastırarak bunu beş kuruş fiyatla sattığını daha yeni öğrendiğini söyledi. Velid Ebüzziya Bey'e dönerek *“Size soracağım Velid Beyefendi, nasıl görüyorsunuz ve nasıl tasavvur ediyorsunuz?”* diye sordu. Velid Bey hilafet meselesi hakkında derinlemesine araştırma yapmadığını belirttiikten sonra daha acil sorunlar bulunduğunu ve bu konunun öncelikli olmadığını söyledi. Mustafa Kemal Paşa, kendisinin de bu meseleyi sulh zamanına bırakmayı arzu ettiğini fakat bugün hararetle konuyu tartışanların bulunduğunu, ortada menfi bir hareket olduğunu, dolayısıyla bu karşılık vermenin artık mecburiyet hâlini aldığını ifade etti.⁶⁹

67 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 124.

68 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 126-127.

69 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 127-128.

Daha sonra hilafet meselesini siyaseten, fennen, ilmen ve dinen, memleket ve milletin hayat, refah ve saadeti açısından görüşmeyi teklif etti. Bunun üzerine “*Bana hevacelik yapturmazsınız tabii değim mi*” şeklinde latife yapınca Falih Rıfkı Bey söze girdi ve sulhten sonra hilafeti konuşmanın güç olacağını en uygun zamanın şimdi olduğunu ifade etti. Sonrasında söz alan Ahmed Emin Bey hilafetin bütün alem-i İslam’a şamil bir müessese olduğunu söyleyerek konunun dahili bir mesele olmadığını belirtti.⁷⁰

Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa yeniden söz aldı. Falih Rıfkı Bey’e kendisiyle aynı fikirde olduğunu söyleyerek hilafet hakkında düşündüklerini ifade etmek istediğini belirtti. Paşa’ya göre hilafet, siyasi olarak zaten çözüme kavuşmuştu. Zira dünyada müstakil ve yeni bir Türkiye devleti vardı ve devleti kuran milletin bir meclisi bulunmaktaydı. Milletın ve memleketin yegane ve gerçek temsilcisi de bu meclisti. Ayrıca devletin bir reisi de vardı. Bu yönetim şekli zaten şeriate uygundu. Bu fiili durumda Türkiye devleti başka bir makam tanımamaktaydı ve esasında tanınması gereken başka bir makam da yoktu. Diğer bir ifade ile hilafet makamının resmî bir mahiyeti bulunmaktaydı.⁷¹

Mustafa Kemal Paşa bu sözlerinin iddialı olduğunu düşünmüş olmalı ki bunları ispat edeceğini söyleyerek tarihte hilafetin geçirdiği safhaları anlatmaya başladı. Din esaslarına göre bir idarenin sahip olması gereken özelliklerine de değinen Mustafa Kemal Paşa, bunların şura, adalet ve ulü’l-emre itaat olduğunu söyledi. Daha sonra “*Bizim hükümetimiz tamamen bu esasatı ihtiva edebilir, buna nazaran başkaca halife mevzubahis olmaz*” dedi. Böyle olduğu hâlde Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin bir kişiyi halife olarak seçtiğini ilave eden Mustafa Kemal Paşa, İslam aleminin esaret hâlinde bulunduğunu ve bunlara bir teselli ve bir ümit olmak üzere bu makamın korunduğunu belirterek şöyle konuştu⁷²:

“...onlar tamamen esaretten kurtulduktan sonra başlı başlarına müstakil olduktan sonra behemehal birleşip, bir makamın taht-ı idaresine girmek isteyeceklerini düşünmek caiz midir? O da başka... Demek oluyor ki ,, biz yalnız onların kurtulması için müşterek bir nokta-i rabita gösteriyoruz ve bu hususta adeta dini, yahut tarihi, yahut vicdani bir vazife yapmış oluyoruz, bu makamu muhafaza etmekle...”

Ardından Mustafa Kemal Paşa, bu makama doğrudan bir yetki verildiğinde bunun İslam dünyasını kapsayacağını anımsattı ve bu yetkinin diğer İslam ülkeleri tarafından

70 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 128.

71 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 130-131.

72 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 131-132.

da uygulanma mecburiyetinin olacağını söyledi. Eğer halifenin aldığı kararlara uymazlarsa hilafet makamının hiçbir anlamı kalmayacaktı. Bu durum devletlerin daima muhtemel bir savaş ile karşı karşıya kalmasına yol açabilecekti.⁷³

Bir müddet sonra Yakup Kadri Bey'in hükümdarlıkların sembol olmasıyla ilgili sözlerine hilafet makamını da katması üzerine, Mustafa Kemal Paşa yeniden hilafet meselesine dönerek bu makamın İslam dünyasının bir sembolü olduğunu hatırlattı. Paşa'ya göre halife eğer millet meclisinin reisi yapılması gerekirse bunun yolunun mebusluktan geçtiğini ileri sürdü ve "*Bunda faide var mıdır acaba?*" diye sordu. Mustafa Kemal Paşa hiçbir faydasının olmadığını düşünüyordu. Çünkü Paşa'ya göre medeniyet-i hazıra ile temas kurabilmek için mutaassıp ve dinî bir hükümetin olmaması gerekmektedir: "*Hücumların esbabından birisi de mutaassıp, dini bir hükümet tanınmamızdır ve medeniyet-i hazıra ile temasa gayr-ı layık görüldüğümüzdür.*"⁷⁴

Bu konu üzerine benzer açıklamaları yaptıktan sonra söz medreselere gelince kendisinin Azerbaycan ve Sovyet Rusya elçileriyle birlikte Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği günlerde Konya'da ziyaret ettiği bir medreseyle ilgili anısını anlattı. Buranın müftüsü medrese talebelerinin askere alındığından ısrarla şikayet edince kendisinin de müftüye hitaben "*...bir sürü asker firarisi toplamışsınız. Bütün medreselerde sizin gibi insanların yekününü toplasak Karahisar'ı istirdat etmek mi yoksa burada oturmak mı?*" dediğini aktardı. Bunun üzerine Konyalılar, Mustafa Kemal Paşa'ya, şehirlerine gelen her önemli kişinin medrese hocalarının elini öptüğünü ve kendilerinin de hocalara saygı göstermek zorunda kaldıklarını söyledi. Paşa ise medrese hocaları hakkında gerçeği dile getirdiği için kasaba halkının kendisine teşekkür ettiğini ifade etti.⁷⁵

Son olarak Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkası ve meclisin yenilenmesi meselelerini değerlendirdi.⁷⁶ Görüşmenin sonlarına doğru Ahmed Emin Bey'in "*Halide Hanımefendi'yi mebus olarak görebilecek miyiz?*" diye sorması üzerine Mustafa Kemal Paşa, kanunda bununla ilgili bir netlik olmadığını ama yapılacak düzenlemelerle kadınlara bir seçim hakkının verilebileceğini ifade etti.⁷⁷

Mustafa Kemal'in, İzmit'te basın mensuplarıyla yaptığı bu toplantı hem devrin önemli gazetecilerinin nezdinde gerçekleştirildiği hem de güncel meselelerle ilgili son

73 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 126-136.

74 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 140.

75 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 144.

76 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 158-168.

77 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 168-170.

derece önemli mesajlar verildiği için matbuatta geniş bir yer buldu.⁷⁸ Ayrıca İzmit'teki bu basın toplantısı yakın bir gelecekte Türkiye'nin dönüşeceği siyasi sistem hakkında son derece önemli bilgiler ve ipuçları içermesi bakımından pek çok araştırmaya da konu olmuştur.⁷⁹

Bu toplantıdan bir gün sonra, 17 Ocak 1923'te, Mustafa Kemal Paşa İzmit'te çeşitli heyetleri kabul etti ve Yarımca köyüne bir ziyarette bulundu. Ayrıca annesinin vefatı üzerine kendisine telgrafla baş sağlığı dileyen Halife Abdülmecid Efendi'ye cevap verdi.⁸⁰ Ertesi gün İzmit sinema binasında halka yönelik verdiği konferansta da Mustafa Kemal Paşa gazetecilerle konuştuğuna benzer konular üzerinde durdu ve ayrıntılı değerlendirmeler yaptı. Yine tarih bilgisini kullanarak uluslararası diplomasi çerçevesinde Türkiye'nin tutumunu değerlendirdikten sonra hilafet, yeni Türkiye'nin yönetim şekli, Halk Fırkası gibi meseleler hakkında detaylı bilgiler verdi.⁸¹

78 Toplantının basına yansımaları için bkz. "Gazi Paşa'nın Matbuat Heyetine Beyanati", *Tanin*, nr. 98, 19 Kânunusani 1923, s. 1; "Başkumandanımızın İstanbul Matbuatına Beyanati", *Vakit*, nr. 1834, 19 Kânunusani 1923, s. 3; "Son Dakika, Mustafa Kemal Paşa'nın Mühim Beyanati", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 580-3608, 19 Kânunusani 1923, s. 3; "Gazi Mustafa Kemal Paşa İzmit'te", *İkdam*, nr. 9283, 19 Kânunusani 1923, s. 1; "Gazi Başkumandanımızın Huzurunda", *Tanin*, nr. 99, 20 Kânunusani 1923, s. 1; "Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın Erkân-ı Matbuat ile Hasbihali", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 581-3609, 20 Kânunusani 1923, s. 3; "Gazi Başkumandanımızın İzmit'te muharririmize Son Beyanatlari", *Vakit*, nr. 1835, 20 Kânunusani 1923, s. 1; "Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmit'te", *Vakit*, nr. 1835, 20 Kânunusani 1923, s. 3; "Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın İzmit'te Muharririmize Beyanati", *İkdam*, nr. 9284, 20 Kânunusani 1923, s. 1; "Mustafa Kemal Paşa Halk Arasında", *İkdam*, nr. 9284, 20 Kânunusani 1923, s. 2; Yakup Kadri, "İzmit'te Üç Gün", *İkdam*, nr. 9284, 20 Kânunusani 1923, s. 3.

79 Örnek olarak bkz. İsmail Arar, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı, 16/17 Ocak 1923*, Burcak, 1969; Alev Coşkun, Işık Kansu, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı 100. Yıl*, Cumhuriyet Kitapları, 2022; Osman Akandere, "Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı (16/17 Ocak 1923) ve Bu Toplantıda Verilen Önemli Mesajlar", *Selçuk İletişim*, C. 2, S. 1, 2001, s. 124-136.

80 "Taziye-i Hilâfetpenâhi", *Tanin*, nr. 96, 17 Kânunusani 1923, s. 1. Mustafa Kemal'in, Abdülmecid Efendi'ye 17 Ocak'ta gönderdiği cevabı şöyledir: "Validemin vefatının kalb-i hilâfet-penâhilerinde uyandırdığı teessürat-ı mahsusanın bir makes-i hakikisi olan taziye-nâmeleri bendenizce azim teselliye mucip oldu. Şu suretle izhar buyurulan âsâr-ı şefkate hassaten arz-ı teşekkür ve aziz millet ve memleketimizin mazhar-ı refah ve saadet olması ve zât-ı hilâfet-penâhilerinin dahi sıhhat ve afiyette daim olmaları temenniyatı ref-i bârgâh-i ehadiyet eylerim efendim. Gazi Mustafa Kemal" Aynı gün Mustafa Kemal Paşa kendisine başsağlığı dileyen herkes için Anadolu Ajansı vasıtasıyla şöyle bir mesaj daha yayımlamıştı: "Validemin vefatından dolayı birçok zevât ve heyet-i muhtermeden hergün taziye-nâmeler almaktayım. Dostlarımın tesiratıma iştirakini görmek benim için mucib-i teselli oluyor. Orduları teftiş için mütemadiyen seyahatte bulunmaktığım ayrı ayrı cevap yazmaya mâni olduğundan dolayı ajans vasıtasıyla iblağna mecbur olduğum teşekkürat-ı mahsusanın lütfen kabulünü rica ederim. Gazi Mustafa Kemal." "Paşa Hazretlerinin Teşekkürleri", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 717, 19 Kânunusani 1923, s. 1; Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar...*, s. 223.

81 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 176-241.

Mustafa Kemal Paşa'nın İzmit'te karşılaşması, İstanbul'dan gelen sinemacı Kemal Bey'in⁸² makineleri tarafından video olarak da kayıt altına alınmıştı.⁸³ İzmit istasyonunda Mustafa Kemal ile Halide Edip'in konuşmaları sırasında çekilen görüntü ve fotoğraflardan hareketle Amerikalı ressam Gordon Stevenson'un çizdiği Mustafa Kemal Paşa'nın gravürü, Amerika Birleşik Devletleri'nde o günlerde yayın hayatına yeni başlayan *Time* dergisinin, 4 Mart 1923 tarihli 4. nüshasının kapağında “*Türk nerede kendisinin efendisidir!*” açıklamasıyla yayımlanmıştı.

Derginin içerisinde yer alan makalede ise Mustafa Kemal Paşa'nın bu soruya karşılık olarak her zamanki “*Cehennemde*” cevabını değiştirdiği ve “*Türkiye’de!*” yanıtını koyarak bu sözü çürüttüğü ifade edilmekteydi. Zira makale yazarına göre Mustafa Kemal Paşa, ülkeyi yabancı otoritelere boyun eğmekten kurtarmış ve bağımsızlığa kavuşturmuştu. Ayrıca Arnold J. Toynbee'nin “*Hiç şüphe yok ki Mustafa Kemal Paşa, çağdaş tarihin en büyük şahsiyetlerinden biridir.*” sözünün alıntılandığı makalede, İzmit ve Batı Anadolu seyahatinden bahsedilmemektedir.⁸⁴

7. Mustafa Kemal Paşa İzmir Yollarında

Mustafa Kemal Paşa, İzmit'teki programını tamamlayınca Bursa'ya gitmek üzere Bilecik istikametine doğru hareket etti. *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi imtiyaz sahibi Recep Zühtü Bey, 22 Ocak'ta yayımlanabilen gecikmiş mektubunda İzmit'ten dönerken Arifiye istasyonunda heyete Halid Paşa'nın [Karsıalan] dahil olduğunu kaydetmekteydi.⁸⁵

19 Ocak'ta Bilecik'e varan heyet, vakit kaybetmeden Bursa'ya doğru hareket etti ve 20 Ocak, öğleden sonra saat 03:30'da Bursa'ya vardı. Yolların bozukluğundan dolayı heyetle beraber hareket etmeyen Mustafa Kemal Paşa, heyetten ayrılarak bir araba ile diğerlerinden daha önce Bursa'ya ulaştı. Seyahat boyunca Eskişehir, Bilecik ve İzmit'te Paşa'nın karşılaştığı manzara Bursa'da da aynıydı. Bursalılar “*büyük halaskârlarını*” heyecanlı tezahüratlar ile karşılıyor ve binlerce halk sokakları dolduruyordu. Mustafa

82 Asıl mesleği lokantacılık olan fakat beyazperdeye tutkunluğu sebebiyle Türk sinema tarihinde özel bir yer edinen Ali Efendi'nin [Öztuna] yeğeni Kemal Bey [Seden] 1922 yılında Türkiye'nin ilk özel sinema şirketi Kemal Film'i kardeşi Şakir ile kurdu. Detaylı bilgi için bkz. Süleyman Beyoğlu, *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türk Sineması [1895-1939]*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s. 40-44. Mustafa Kemal Paşa'nın İzmit'te görüntülerini kaydeden de Kemal Film şirketinden Cezmi Ar ve Şakir Seden'dir. Enis Dinç, *Atatürk on Screen, Documentary Film and Making of a Leader*, I.B. Tauris, London, 2020, s. 55.

83 “Gazi Paşa Hazretleri İzmit'te”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 715, 17 Kânunusani 1923, s. 1.

84 *Time, The Weekly News-Magazine*, 24 Mart 1923, <https://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,726976,00.html> (Erişim Tarihi: 18 Mart 2024).

85 Recep Zühtü, “Büyük Gazi Bursa Halkı İçinde”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr.719, 22 Kânunusani 1923, s. 1.

Kemal'i şehrin girişinde Bursa valisi Hacı Adil Bey [Arda], Müdaafa-yı Hukuk Heyeti azaları, askerî ve mülki memurlar, eşraf ve tüccar ile diğer heyetler karşıladı. O gün havanın soğuk olmasına ve kar yağmasına rağmen binlerce halk Mustafa Kemal Paşa'yı görmek için sokaklara akın etmişti. Halk arasında tezahüratla ilerleyen Mustafa Kemal, nihayet belediye dairesine geldi. Burada icra edilen bir resmî kabulden sonra hem ika-meti için tahsis edilen hem de kendisine hediye olunan Çekirge'deki köşküne geçti.⁸⁶

Bugün Bursa Atatürk Müzesi olarak kullanılan bu köşte, Mustafa Kemal Paşa bazı kişileri kabul ettikten sonra o gün istirahat çekildi. Ertesi gün Paşa'nın yoğun bir programı vardı. Halk ile temasta bulunacak ve hasbihâl edecek ayrıca Darülmuallimin Mektebi muallimleri tarafından organize edilen çay ziyafetine katılacaktı.⁸⁷

22 Ocak 1923 Salı günü öğleden sonra saat ikide, Mustafa Kemal Paşa'nın Bursalılarla Şark sinemasında⁸⁸ başlayan hasbihâli yaklaşık yedi saat sürdü ve bu süre zarfında kendisine yöneltilen sorulara cevaplar verdi. *İkdam* gazetesi bu hasbihâl ile ilgili özel muhabirinden edindiği bilgileri şöyle aktarıyordu: “*Bugün Mustafa Kemal Paşa hazretleri Bursa'nın sinema binasında her sınıfa mensup halkın bin türlü mesele-i siyasiye, dahiliye ve hariciyeye ait suallerine cevaplar vererek tamam yedi saat musahabede bulunmuştur. Gece saat onda Türk Ocağı'nda şeref-i alilerine keşide edilen ziyafette hazır bulunmuşlardır. Yarın muallimler derneği tarafından çaya davet edilmişlerdir.*”⁸⁹

Her ne kadar gazeteci bin türlü siyasi, dahili ve harici meseleler dese de konular büyük oranda Eskişehir ve İzmit'te gündeme getirilen meselelerle aynıydı. Mustafa Kemal Paşa günlerdir gazetelerde beyanatları yayımlandığından dolayı kamuoyu nezdinde vereceği mesajlar kabataslak bilinmekteydi.

Hakimiyet-i Milliye gazetesi Mustafa Kemal Paşa'nın Bursa konuşmayla ilgili, “Büyük Gazi'nin Bursalılarla Hasbihali” başlığını attıktan sonra “*Yedi saat süren bu hasbihalde ahalinin yirmi sualine pek şayan-i dikkat ve mühim cevaplar vermişlerdir.*” demektedir.⁹⁰ Mustafa Kemal, konuşmasında Bursa'nın işgal edildiği günlerde mecliste cereyan eden müzakerelerden bahsederken kendisinin “*Bursa ana vatanın kıymettar bir*

86 Recep Zühtü, “Büyük Gazi Bursa Halkı İçinde”, s. 1.

87 Recep Zühtü, “Büyük Gazi Bursa Halkı İçinde”, s. 1.

88 Mustafa Kemal Paşa, Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra ilk kez Bursa'da halk karşısına çıkmış ve yine Şark sineması salonunda çoğu İstanbul'dan öğrencileriyle birlikte gelen öğretmenlere hitap etmişti. Bkz. Andrew Mango, *Atatürk...*, s. 429.

89 “Mustafa Kemal Paşa Hazretleri”, *İkdam*, nr. 9287, 23 Kânunusani 1923, s. 1.

90 “Büyük Gazinin Bursalılarla Hasbihali”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 712, 25 Kânunusani 1923, s. 1.

cüüdüdür. İnfikakı muvakkattir. Behemehal istirdat olunacaktır.” diye meclis kürsüsünden haykırdığını aktardı. Daha sonra Bursa'nın dünyaca meşhur olan kaplıcalarından ve ipekçilik, halıcılık, arabacılık gibi sanatlarından bahsetti. Arkasından konuşmasını hasbihâl şeklinde yapacağını söyleyerek dinleyicilerden kendisine tereddüde düştikleri ne varsa veya ne öğrenmek istiyorlarsa sormalarını istedi. Bunun üzerine kendisine sorulan yirmiyi aşkın soruya sırasıyla cevap vermeye başladı.⁹¹

Mustafa Kemal Paşa'ya yöneltilen ilk soru “*abidat*” ilgiliydi. Paşa soruyu “*Abidattan bahseden arkadaşımızın maksadı heykel olsa gerektir.*” diyerek açıkladı. Ona göre Hazret-i Peygamber zamanından bu yana yaklaşık bin üç yüz seneden fazla zaman geçmişti ve bu süre zarfında İslam esasları artık kalıcı hâle gelmişti. Şu hâlde insanların heykellere tapınacağına inanmak safdillik olurdu. Türk milletinin de heykelcilik sanatında ilerlemesi gerekmektedir. Mustafa Kemal Paşa, Mısır'ı örnek göstererek onların hem Müslüman hem de iyi heykellere sahip olduklarını anımsatarak bu konuyla ilgili sözlerine şöyle son verdi: “*İnsanlar mütekâmil olmak için bazı şeylere muhtaçtır. Bir millet ki resim yapmaz, bir millet ki heykel yapmaz, bir millet ki fennin icap ettirdiği şeyleri yapmaz, itiraf etmeli ki o milletin tarik-i terakkide yeri yoktur. Halbuki bizim milletimiz, evsaf-i hakikiyesiyle mütemeddin ve müterakki olmaya layıktır ve olacaktır.*”⁹²

Daha sonra yabancı semayenin ülkeye girmesinin faydaları ve sakıncalarına değinecek ziraatin gelişmesi için tohum ve alet tedarik edilmesi gerektiği ve bu amaçla hükûmetin iki buçuk milyon ayırdığından bahsederek azalan insan nüfusunun makine gücüyle doldurulabileceğinden söz etti. Akabinde kısaca Lozan Konferansı'nda gündeme getirilen konular hakkında güncel bilgiler aktardı. Türkiye Hükûmeti'nin komşularla ilişkisini özetledikten sonra Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Devleti ile Türkiye Hükûmeti'ni karşılaştırdı. Paşa'ya göre Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin mutlakiyet, meşrutiyet ve cumhuriyet şekillerinden hiçbirine benzemediğini, bunların fevkinde olduğunu hatta kabul ettiği Teşkilat-ı Esasiye kanunu ile toplumun her kesimini kapsayabildiğini söyledi.⁹³ Uzun süren konuşmasını Mustafa Kemal Paşa şu şekilde sonlandırdı:⁹⁴

91 *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında, İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339, s. 31-33; “Büyük Gazinin Bursalılarla Hasbihali”, Hakimiyyet-i Milliye, nr. 712, 25 Kânunusani 1923, s. 1.*

92 *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir..., s. 33-34.*

93 “Büyük Gazi'nin Bursalılarla Hasbihali”, *Hakimiyyet-i Milliye*, nr. 722, 25 Kânunusani 1923, s. 1-2; *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir..., s. 40.*

94 *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir..., s. 41-42.*

“Milletimizi şimdiye kadar söylediğim sözlerle ve harekâtımla aldatmamış olmakla müftehirim. ‘Yapacağım, yapacağız, yapabiliriz’ dediğim zaman onların fiľhakika yapılabileceğine kail va kani idim. Nitekim Sakarya muharebesi başlamadan evvel ‘Düşmanı memleketimiz içinde boğacağız’ demiştim. Buna bazı mühim telakki edilen yerlerden müracaatlar vaki olarak milleti beyhude yere kırdırmayınız demişler ve Romenlerden, Bulgarlardan, Yunanlardan bahsederek halasımızı atıye talik etmenin muvafik olacağını söylemişlerdir. Fakat milletin kabiliyeti, azmi, imanını nazar-ı dikkate alarak onlara ‘Hayır, yapacağız!’ demiştim. Şimdi de milleti refaha, terakkiye; memleketi ümrana sevk etmek için mevcut kabiliyetimizi nazar-ı dikkate alarak ‘Bunu da yapacağız’ diyorum.”

Mustafa Kemal Paşa'nın Şark Sineması'ndaki bu uzun konuşması dönemin matbuatından geniş yankı bulmuştu.⁹⁵ Ayrıca *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi Anadolu Ajansı tarafından derlenen konuşma metinlerini aynen yayımlamıştı.⁹⁶

24 Ocak'ta Bursa'dan ayrılan Mustafa Kemal Paşa'nın bir sonraki durağı İnegöl olmuştu.⁹⁷ İnegöl'de bir müddet dinlenen Mustafa Kemal Paşa burada da halkın büyük bir teveccühünü gördü. *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi İnegöl'de yaşananları şöyle aktarmaktaydı: “İnegöl'de halkın tezahürat-ı fevkaladesiyle istikbal edilen Paşa hazretleri hükümet dairesinde kısa bir müddet istirahat buyurmuşlar ve önünde mektepli kızlar tarafından okunan manzumeleri dinlemişlerdir. Bade yine harareti alkışlar ve Paşa avazları arasında yollarına devam ile saat dörtte Karaköy'e muvasalat eylemişlerdir.”⁹⁸

Gazetenin bu haberinden İnegöl'de de tıpkı Osmaneli'nde olduğu gibi Mustafa Kemal Paşa'ya mektep çocuklarının manzume okudukları anlaşılmaktaydı. Tek bir farkla ki bu sefer manzume okuyan kız çocuklarıydı.

Zübeyde Hanım'ın vefatı sırasında İzmir'de bulunan ve gerekli işlemleri tamamladıktan sonra Mustafa Kemal Paşa'ya yetişerek seyahate eşlik eden Salih Bey [Bozok], İnegöl'de Paşa'nın yanında bulunmaktaydı. Günlüğünde 21 Ocak 1923 tarihi atılarak kaydedilen *Yıldırım Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine bir Hatıra-i Naçiz* başlıklı bir şiir, “İnegöl Kazası İnas Başmuallimesi Mediha Hanım” şeklinde imzalanmıştı. Fakat şiirin yazı karakteri defterin diğer sayfalarından yer alan Salih Bey'in el yazısına benzemiyordu. Hatta kurşun kalemle günlüğünü yazan Salih Bey'e karşılık şiir

95 “Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Bursa'da”, *İkdam*, nr. 9288, 24 Kânunusani 1923, s. 1; “Gazi Başkumandanımızın Bursa'daki Musahabeleri”, *Tanin*, nr. 104, 24 Kânunusani 1923, s. 2; “Başkumandanın Bursalılarla Hasbihali”, *Tevhid-i Efkâr*, nr. 3614-686, 25 Kânunuevvel 1923, s. 3. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Gökçe Süzgün, *Atatürk'ün Bursa Gezileri ve Türk Devriminin Bursa'ya Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2015, s. 20-23.

96 “Büyük Gazinin Bursalılarla Hasbihali”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 712, 25 Kânunusani 1923, s. 1-2.

97 “Gazi Paşa Seyahatine Devam Ediyor”, *Tanin*, nr. 105, 26 Kânunusani 1923, s. 1.

98 “Paşa Hazretlerinin Seyahati”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 723, 26 Kânunusani 1923, s. 1.

dolmakalemlerle yazılmıştı. Salih Bey'in defterinde yer alan bu şiir, açıkça belirtilmiş olmasa da, Mustafa Kemal Paşa'ya İnegöl'de kız çocuklarının okuduğu şiir ya da şiirlerden biri olmalıdır. Muhtemelen şiiri çok beğenen Salih Bey, çocukların muallimesi Mediha Hanım'a defterini uzatmış ve yazmasını rica etmişti. Bu kısa şiir aynen şöyledir: ⁹⁹

*“Yüce Gazi muhterem Kemal Paşa'mız
Bu büyük ismi kalbimizde ilelebet yaşatırız
Türklük'e yeni bir hayat ve şeref veren zatınız
Türklük'ü dirilten o azimkâr cihatınız
Teşrifinizle bugün felaket-dide kasabamız
Sevinçli bir bayram yapıyor buna inanınız.*

*Ey dahi-i azim, ey onu büyüten annemiz
Senin fazilet, şefkat dolu koynundan
Yetişen o güzide-i fitrat-ı kemal'in
Bugün ufûl-i ebedinle nasılsa nalan
Evlad-ı vatan da aynı öyle giryan
Mümkün olsa türbeni tavaf eylerdim her an.”*

İlk bölümünde Türklüğün, ikinci bölümünde ise annesinin ön plana çıkartıldığı bu şiir Osmaneli istasyonunda Mustafa Kemal'e okunan manzumeyi anımsatmaktadır. Her ne kadar Osmaneli'nde okunan şiir kayıtlara geçmese de içeriğinin buna benzeyebileceği kabul edilebilir. Ayrıca Salih Bozok'un defterinde bu şiirin kayıtlı olması dönemin ruhunu yansıtmaya bakımından son derece önemlidir. Şiirde, Millî Mücadele'nin şiarını oluşturan Türklük'e¹⁰⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın yeni bir hayat ve şeref verdiği vurgulanıyor ve annesinin vefatının vatan evlatları üzerinde büyük bir üzüntüye sebep olduğu ifade ediliyordu. Burada Mustafa Kemal Paşa'nın annesine hitaben mısralar bulunması annesinin ölümünden kaynaklı olarak Mustafa Kemal'e bir teselli verildiğini göstermektedir. Şiirde Zübeyde Hanım, Mustafa Kemal'i yetiştiren bir anne olarak yüceltilmiş ve “türbeni ziyaret” gibi bir söylemle adeta kutsal bir kişi olarak tasvir edilmekteydi.

99 Antik Teşvikiye Müzayede, 30 Ocak 2024 tarihli müzayede kataloğu.

100 Türklüğün, Millî Mücadele'nin şiarını oluşturduğuna dair bkz. Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Reform, Revolution, and Republic, The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, C. II, Cambridge University Press, 1994, s. 375.

Alaşehir ve Salihli'den geçerek¹⁰¹ 25 Ocak günü İzmir'e ulaşan Mustafa Kemal Paşa'yı, İzmir Valisi Abdulhalık Bey [Renda], İzzettin Paşa [Çalışlar], Fahrettin Paşa başta olmak üzere kalabalık bir resmî ve sivil halk topluluğu karşıladı. Mustafa Kemal ise İzmir'e varınca öncelikle Karşıyaka'ya gidip annesinin mezarını ziyaret etti.¹⁰² Validesinin mezarı başında bir konuşma yapan Mustafa Kemal Paşa "*Validem öldü, fakat validemi öldüren istibdat, zulüm de ebediyyen topraklara gömüldü. Bununla müteselliyim.*" ifadelerini kullandı.¹⁰³

Mustafa Kemal Paşa, İzmir'de bulunduğu sırada halka ve muallimlere konferanslar vermiş ve daha önce ziyaret ettiği Eskişehir, İzmit ve Bursa'dakine benzer konular üzerinde konuşmalar yapmıştı. İzmir'de bulunduğu süre zarfında Mustafa Kemal, 29 Ocak 1923'te Latife Hanım ile evlenmiş ve 17 Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresi'ne katılmıştı. Mustafa Kemal'in İzmir temasları Batı Anadolu seyahatinin devamını oluşturmaktadır. Ancak bu konular ve İzmir'de yaşanan diğer gelişmeler hem literatürde etraflı bir şekilde yer aldığı¹⁰⁴ hem de doğrudan seyahatin kendisini incelemeyi amaçlayan bu çalışmanın sınırlarını aştığı için burada değerlendirilmeyecektir.

Sonuç

Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahatine ve seyahat esnasında yaşanan gelişmelere yoğunlaşan bu araştırmada, seyahat adım adım takip edilmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal'in seyahat boyunca yaptığı konuşma ve verdiği nutukları değerlendirilmiştir. Bu seyahatte Mustafa Kemal Paşa, önceden hazırladığı açıkça anlaşılan konuşmalarına ilaveten kendisine yöneltilen sorulara uzun uzun cevaplar vermiş, altı-yedi saat süren konuşmalar yapmıştır. Yoğunlaştığı en önemli konular, o sırada devam etmekte olan Lozan Konferansı'nda masaya yatırılan meseleler ile kurmayı planladığı Halk Fırkası ve halifelik meselesi olmuştur. Bu konular çerçevesinde açıklamalarda bulunan Mustafa Kemal Paşa, zaman zaman tarih bilgisini kullanıyor ve geçmişteki hataların tekrarlanmayacağı teminatını veriyordu.

101 Mustafa Kemal Paşa'nın Alaşehir ve Salihli'de haka hitaben yaptığı kısa konuşmalar için bkz. *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir...*, s. 42-55. Recep Zühtü Bey'in hatıraları için bkz. "Gazi Paşa İzmir Yolunda Alaşehir'de", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 713, 26 Kânunusani 1923, s. 4.

102 "Gazi Paşa, Güzel İzmir Başkumandanına Kavuştu", *Tanin*, nr. 107, 28 Kânunusani 1923, s. 2; "Gazi Başkumandanımızla İzmir Yollarında Yapılan Merasim-i Tazimiye", *Tanin*, nr. 108, 29 Kânunusani 1923, s. 3; "Mustafa Kemal Paşa İzmir'de", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 838-580, 29 Kânunusani 1923, s. 3.

103 "Bütün İzmir Yolu Üzerinde", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 724, 28 Kânunusani 1923, s. 1.

104 İzmir İktisat Kongresi için bkz. A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir Haberler Belgeler Yorumlar*, A.Ü.S.B.F. Yayını, Ankara, 1968 (İlk Baskı), s. 470. Latife Hanım ile evliliği hakkında bkz. Murat Bardakçı, "*Sizi Serbest Bırakmayı...*", s. 11-36.

Seyahate çıktıktan bir gün sonra annesinin vefat haberini almasına rağmen programını değiştirmeyen Mustafa Kemal Paşa, güzergâh boyunca uğradığı bütün istasyonlarda hem mülki ve idari amirlerce hem de kalabalık halk kitleleri tarafından törenlerle karşılanmıştır. Uğradığı istasyonlarda ve her fırsatta trenden inerek insanlarla konuşması ve hâl-hatır sorması dikkat çekicidir. Osmaneli istasyonuna geldiğinde benzer bir hazırlığın yapıldığını gören Mustafa Kemal Paşa, mutadı olduğu üzere trenden inerek halkı selamladı. Bu sırada karşısına ellerinden bayraklarıyla mektep talebeleri çıktı ve içlerinden birisi henüz vefat etmiş olan annesinin ağzından bir manzume okudu. Bu anı yansıtan fotoğraflar, aynı zamanda Batı Anadolu seyahatini simgeleyen önemli karelerdi. Mustafa Kemal Paşa'nın halk tarafından karşılanması ve kendisine yönelik söylemler onun halk nezdinde Millî Mücadele'yi kazanmış muzaffer bir komutan imajını oluşturduğunu göstermektedir.

Bu seyahatin en dikkat çekici gelişmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın, İzmit'te devrin önde gelen gazetecileriyle buluşmasıdır. Paşa'nın, annesinin ölüm haberini almasına rağmen seyahat planını bozmamasının en önemli nedeni İzmit'te planlanan bu basın toplantısıydı. Burada gündeme getirilen meselelere Mustafa Kemal Paşa içtenlikle cevap vermiş ve halifelüğün Türkiye Millet Meclisi için vazgeçilmez olmadığını açıkça ifade etmiştir.

Daha seyahatin ilk duyulduğu günden itibaren orduları teftiş edeceğinin ilan edilmesine rağmen istasyonlarda ve şehir merkezlerinde görüştüğü askerî yetkililer dışarıda tutulursa böyle bir ziyaret kayıtlara yansımamıştır. Öyle anlaşılıyor ki Mustafa Kemal Paşa, o sırada devam etmekte olan Lozan Konferansı'nın gündem maddelerinden Musul tartışmalarının yaşandığı Ocak 1923 tarihinde Türkiye'nin olası bir askerî harekâta hazır olduğu izlenimini vermek istiyordu. Böylece uluslararası kamuoyunda, Lozan'da Türkiye'nin taleplerinin karşılanmaması durumunda savaşa hazır oldukları intibaaını oluşturmak istiyordu.

Seyahat boyunca yaptığı konuşma ve nutuklarda da Mustafa Kemal Paşa'nın diplomatik bir üslupla siyaseti dengede tuttuğu anlaşılıyordu. Bunu yaparken sık sık tarihten örnekler vermesi ve konuları açıklarken erken dönemlere kadar uzanan karşılaştırmalar yapması dikkat çekicidir. Bu tutumundan hareketle Mustafa Kemal Paşa'nın bu seyahat için ciddi bir hazırlık yapmış olduğu düşünülebilir.

Ayrıca seyahat boyunca verdiği nutuklardan anlaşıldığına göre ileride gerçekleştirmeyi planladığı inkılapları üstünkörü de olsa bizzat kendisi halka açmak istiyordu. Yönetim şekli hakkında değerlendirmelerde bulunması, hilafet meselesini geniş bir şekilde ele alması, imar faaliyetlerinden bahsetmesi, eğitim ve kalkınma projelerini

paylaşması bu planın parçaları olarak görülebilir. Seyahat boyunca gözlemediği Anadolu'da savaşların getirdiği yıkım ve fakirlik de Mustafa Kemal Paşa'nın, Cumhuriyet'in ilanına mütaakiben hayata geçirdiği kalkınma projelerinin şekillenmesinde rol oynayacaktı.

Tartıştığı konular ve ele aldığı meseleler ise Türkiye'nin o tarihten itibaren uzun süre temel gündem maddeleri olacaktır. Sonuç olarak denilebilir ki, Mustafa Kemal Paşa Batı Anadolu seyahatiyle ileride yapacağı inkılaplar için bizzat kamuoyu yoklaması yapma fırsatını yakalamıştı. Bu yönüyle bakıldığında Mustafa Kemal'in Batı Anadolu seyahatini, Cumhuriyet'in ilanı ve sonrası inkılaplar yolunda atılmış bir adım olarak görmek yanlış olmayacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Süreli Yayınlar:

Akşam

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

Milliyet

Time

Tanin

Tevhd-i Efkar

Vakit

Yeni Yol

2. Araştırma Eserler:

Arar, İsmail: *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı, 16/17 Ocak 1923*, Burcak, 1969.

Atatürk, Mustafa Kemal: *Eskişehir- İzmit Konuşmaları 1923*, yay. haz. Sinan Onuş, Kopernik Kitap, İstanbul, 2009.

- Atatürk'ün Hayatı, Doğumundan Ölümüne Kadar*, Doğan Kardeş Matbaası, İstanbul, 1971.
- Bardakçı, Murat: “Sizi Serbest Bırakmayı Muvafık Bularak Tatlik Ettim”, *Mustafa Kemal Paşa ile Lâtime Hanım'ın Boşanmalarının Belgeli Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.
- Başmuallim Talat Bey: *Osmaneli Tarihi*, İstanbul, 1926.
- Beyoğlu, Süleyman: *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türk Sineması [1895-1939]*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018.
- Can, Bilmez Bülent: *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- Coşkun, Alev-Kansu, Işık: *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı 100. Yıl*, Cumhuriyet Kitapları, 2022.
- Diñç, Enis: *Atatürk on Screen, Documentary Film and Making of a Leader*, I.B. Tauris, London, 2020.
- Doğramacıoğlu, Hüseyin: *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi Üzerine bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.
- Eskişehir Basınında Atatürk, 1919-1989*, Eskişehir, 1968.
- Freeman, Charles: *Mısır, Yunan ve Roma, Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı, Dost Kitapevi, Ankara, 2003.
- Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir İzmit Konuşmaları*, yay. haz. Arı İnan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982.
- Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında*, İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339.
- Gazi Mustafa Kemal: *Nutuk*, Ankara, 1927.
- Kara, Nilgün Nurhan: “Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım'ın Hastalığı ve Ölümü”, *Atatürk Dönemi Sağlık Kongresi 6-9 Kasım 2007-Bildiriler*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2009, s. 903-928.
- Karabekir, Kâzım: *Günlükler*, C. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.
- Kılıç, Selami: “Batı Anadolu Gezisi Esnasında Mustafa Kemal Paşa'yı Karşılama Törenleri”, *Atatürk Dergisi*, C. 1, S. 3, 1989, s. 146-174.
- Kocagöz, Samim: *Kalpakkılar*, Ataç Kitabevi, İstanbul, 1962.
- Kocatürk, Utkan: *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, t.y.
- Koçu, Reşad Ekrem: *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015.

- Kurnaz Şahin, Feyza: “Lozan Antlaşması Sonrasında Türk-İngiliz İlişkilerinde Çatışmanın Devamına Bir Örnek: Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının Tahribi Meselesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 57, 2023, s. 133-160.
- Mango Andrew: *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, çev., Füsün Doruker, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2004.
- Mustafa Kemal: *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993.
- Osmaneli*, Osmaneli Belediyesi, Bilecik, 2018.
- Ökçün, A. Gündüz: *Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir Haberler Belgeler Yorumlar*, A.Ü.S.B.F. Yayını, Ankara, 1968.
- Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946.
- Recep Zühtü: “Büyük Gazi Bursa Halkı İçinde”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 719, 22 Kânunusani 1923, s. 1.
- Recep Zühtü: “Eskişehir'den İzmit'e Doğru”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 721, 24 Kânunusani 1923, s. 1-2.
- Shaw, Stanford J.-Shaw, Ezel Kural: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Reform, Revolution, and Republic, The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, C. II, Cambridge University Press, 1994.
- Siirt Mebusu Mahmut: “Gazi ve İnkılap, Başlangıç”, *Milliyet*, nr. 1361, 26 Teşrinisani 1929.
- Soydan, Mahmud: *Gazi ve İnkılap*, yay.haz. Nejdet Bilgi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2023.
- Süzgün, Gökçe: *Atatürk'ün Bursa Gezileri ve Türk Devriminin Bursa'ya Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2015.
- Toprak, Zafer: *Atatürk, Kurucu Felsefenin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.
- Türk, Emine Bilgehan: “Milli Bir İmge Olarak Türk Romanında Kalpak”, *Gazi Türkiyat*, C. 22, Bahar 2018, s. 159-178.
- Yakup Kadri: “İzmit'te Üç Gün”, *İkdam*, nr. 9284, 20 Kânunusani 1923, s. 3.